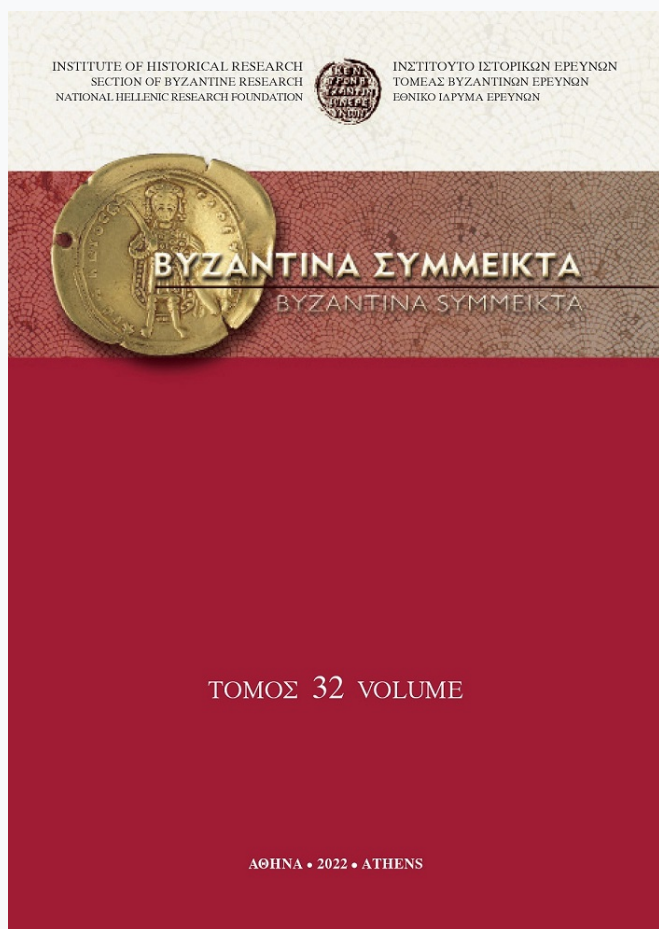

Byzantina Symmeikta

Vol 32 (2022)

BYZANTINA SYMMEIKTA 32

Χρήσεις του προσωνυμίου «Γαλιλαίοι» και του εθνωνύμου «Έλλην» στο έργο του Ιουλιανού

Ιάσων ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.28441](https://doi.org/10.12681/byzsym.28441)

Copyright © 2022, Ιάσωνας Θεοδωρίδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Ι. (2022). Χρήσεις του προσωνυμίου «Γαλιλαίοι» και του εθνωνύμου «Έλλην» στο έργο του Ιουλιανού. *Byzantina Symmeikta*, 32, 241–273. <https://doi.org/10.12681/byzsym.28441>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

BYZANTINA SYMMEIKTA

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΤΟΜΟΣ 32 VOLUME

ΙΑΣΩΝ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΝΥΜΙΟΥ «ΓΑΛΙΛΑΙΟΙ» ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΘΝΩΝΥΜΟΥ
«ΕΛΛΗΝ» ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ

ΑΘΗΝΑ • 2022 • ATHENS

ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΝΥΜΙΟΥ «ΓΑΛΙΛΑΙΟΙ» ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΘΝΩΝΥΜΟΥ «ΕΛΛΗΝ»
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον προηγούμενο αιώνα είχε παρατηρηθεί αυξημένο ενδιαφέρον και είχαν κυκλοφορήσει πολλές μελέτες τόσο για τις πολιτικές και πνευματικές αντιπαραθέσεις, όσο και για τις πρωταγωνιστικές προσωπικότητες των μέσων του 4ου αιώνα. Ο G. Downey είχε προτείνει μία τυποποίηση των αντιδράσεων των παγανιστικών κύκλων στην αυξανόμενη επιρροή του χριστιανισμού, μέσα από τα αρχέτυπα συμπεριφορών τριών προσώπων¹: της συμβιβαστικής, ή και συμφιλιωτικής πολιτικής του Θεμιστίου, της εσκευμένης αποσιώπησης της νέας θρησκείας στα έργα του Λιβανίου, και τέλος, της επιθετικής πολιτικής εναντίον του χριστιανισμού, που επιχείρησε ο Ιουλιανός.

Ο Ιουλιανός γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 331 ή 332 μ.Χ.², όπου και διέμενε μέχρι τη δολοφονία όλων των αρσενικών μελών της

1. Βλ. G. DOWNEY, Themistius and the Defence of Hellenism in the Fourth Century, *Harvard Theological Review* 50(4) (1957), 260-261.

2. Για την ημερομηνία γέννησης του Ιουλιανού βλ. αναλυτικά F. D. GILLIARD, The birth date of Julian the apostate, *California Studies in Classical Antiquity* 4 (1971), 147-151, όπου γίνεται προσπάθεια να στοιχειοθετηθεί η χρονιά 332 (την χρονιά αυτή προκρίνει και ο S. N. C. LIEU, *The Emperor Julian: Panegyric and Polemic*, Liverpool University Press 1989, ix). Πληθώρα μελετών και δημοσιεύσεων αναπαράγουν το έτος 331: W. C. WRIGHT, *The works of the emperor Julian*, v. III, Harvard University Press 1923, vii· N. BAYNES, The Early Life of Julian the Apostate, *JHS* 45 (1925), 252· DOWNEY, Themistius, 261· A. F. NORMAN, *Libanius. Selected Orations*, v. I, Harvard University Press 1969, ix· G. W. BOWERSOCK, *Julian the Apostate*, Harvard University Press 1978, 22· J. BIDEZ, *La vie de l'empereur Julien*, Paris

οικογένειάς του (πιθανώς από τους γιουούς και διαδόχους του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου, που ήθελαν να εξολοθρεύσουν δυνητικούς διεκδικητές του θρόνου)³, το δεύτερο μισό του 337. Αμέσως μετά κατέφυγε στη Νικομήδεια, και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη το 339-340, όπου και παρέμεινε μέχρι το 342. Εξορίστηκε μαζί με τον ετεροθαλή αδερφό του Γάλλο (μοναδικό επιζώντα της σφαγής εκτός από τον Ιουλιανό), στο Μάκελλο της Καππαδοκίας για 6 χρόνια, και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη το 348⁴. Την ίδια χρονιά ή την επόμενη στάλθηκε στη Νικομήδεια, όπου βρισκόταν και ο Λιβάνιος την περίοδο 344-349· τότε ήρθε σε επαφή με τον λόγο του σπουδαίου ρήτορα, αν και του είχε

1930 (και ²1965), 10 [= *Vita di Giuliano Imperatore*, μετάφρ. D. GIANANDREA, Rimini: Il Cerchio Iniziative Editoriali 2004, 24].

3. Για την θετική εκτίμηση του Ricciotti ως προς την ενοχή του Κωνσταντίνου, βλ. M. R. P. McGUIRE, βιβλιοκρισία του: G. RICCIOTTI (trans. M. J. COSTELLOE), *Julian the Apostate*, Milwaukee: Bruce Publishing 1960, στο: *The Catholic Historical Review* 47(1) (1961), 32 και την μετριοπαθέστερη διατύπωση της M. T. COLAYCO, *Patron of the Gods*, *Philippine Studies* 11(2) (1963), 373. Ως δεδομένη εγγράφεται η ενοχή του Κωνσταντίνου στις πρόσφατες μελέτες των D. N. GREENWOOD, *Five Latin inscriptions from Julian's pagan restoration*, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 57(2) (2014), 101 και L. FULKERSON, *Julian the (In)consistent: A Late Imperial Portrait*, *Syllecta Classica* 25 (2014), 89. Για την αντίθετη άποψη, βλ. M. TIERNEY, *Julian the Apostate and the Religion of Hellenism*, *Studies: An Irish Quarterly Review* 20(80) (1931), 586 και την εκτενή ανάλυση του J. W. LEEDOM, *Constantius II: Three Revisions*, *Byz.* 48(1) (1978), 132-136. Ο Ιουλιανός θεώρησε αυτουργό του φονικού τον Κωνσταντίνο (βλ. την επιστολή *Ἀθηναίων τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ*, J. BIDEZ, *L'empereur Julien. Oeuvres complètes*, v. 1. 1, Paris: Les Belles Lettres 1932 (στο εξής: *Ιουλ. Αθ.*), 270c-d· 274d-275a· 281b), άποψη η οποία υιοθετήθηκε από την παγανιστική γραμματεία της εποχής: βλ. α) *Βίοι Σοφιστῶν* του Ευναπίου, J. GIANGRANDE, *Eunapii vitae sophistarum*, Roma: Polygraphica 1956 (στο εξής *Ευν. ΒΣ.*) 7.1.5, β) R. FOERSTER, *Libanii opera*, v. 1-4, Leipzig: Teubner 1903-1908 (στο εξής *Λιβ. Λόγ.*), 13.21, και NORMAN, *Libanius*, 14 (σημ. b). Ο Σωζομενός αποσιωπά οποιαδήποτε συμμετοχή του Κωνσταντίνου (βλ. την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Σωζομενού, J. BIDEZ - G. C. HANSEN, *Sozomenus. Kirchengeschichte*, Berlin: Akademie-Verlag 1960 [στο εξής *Σωζ. ΕΙ.*], 5.2.8-9, ενώ ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγ.* 4.21 (*PG* 35, 549 = *Grégoire de Nazianze, Discours 4-5. Contre Julien*. Introduction, texte critique, traduction et notes par J. BERNARDI [SC 309], Paris 1984, 114 (στο εξής: εκδ. BERNARDI), πιστώνει στον Κωνσταντίνο την σωτηρία του Ιουλιανού και του Γάλλου.

4. Βλ. *Ιουλ. Αθ.* 271c· *Σωζ. ΕΙ.* 5.2.9-11· E. THOMPSON, *The Emperor Julian's Knowledge of Latin*, *CR* 58(2) (1944), 50.

απαγορευθεί να παρακολουθεί τις ομιλίες του. Σε ηλικία 20 χρονών (351) τοποθετείται η μεταστροφή του Ιουλιανού στην ειδωλολατρία⁵.

Το 355, έναν χρόνο μετά τον θάνατο του αδερφού του, διορίζεται καίσαρας στη Γαλατία, όπου διεξάγει κάποιες επιτυχημένες εκστρατείες εναντίον γερμανικών φυλών⁶. Τον Φεβρουάριο του 360⁷ ανακηρύσσεται αυτοκράτορας από τα στρατεύματά του, και έναν χρόνο αργότερα πραγματοποιεί εκστρατεία με σκοπό να συναντήσει στην πορεία τον Κωνστάντιο και να επιλύσουν τις διαφορές τους. Ο Κωνστάντιος όμως πεθαίνει στις 3 Νοεμβρίου του 361, πριν συναντηθεί με τον Ιουλιανό, με αποτέλεσμα η αναμενόμενη εμφύλια σύρραξη να αποτραπεί, ο Ιουλιανός

5. Για την χρονολόγηση της «αποστασίας» του Ιουλιανού, βλ. αναλυτικά, GILLIARD, *The birth date, 148-149*. BOWERSOCK, *Julian*, 29, καθώς και την αφήγηση του Λιβανίου (Λιβ. Λόγ. 13.12). Ο Rosen μεταθέτει την «ἀποστασία» αργότερα, το 361, όταν ο Ιουλιανός βρισκόταν στη Ναϊσός, μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου [βλ. C. E. V. NIXON, βιβλιοκρισία του: K. ROSEN, *Julian. Kaiser, Gott und Christenhasser*, Stuttgart 2006, στο: *CR* 58(1) (2008), 240]. Το βάθος και την εγκυρότητα της μεταστροφής πραγματεύεται ο FULKERSON, *Julian the (In)consistent*, 88-93. Συχνά αναφέρεται η αποστροφή προς τον Κωνστάντιο και τον αρειανικό χριστιανισμό του ως κρίσιμο αίτιο της μεταστροφής. Για την αναζήτηση της φιλοσοφικής γνώσης ως δεσπόζοντος μοχλού της μεταστροφής, βλ. A. GUIU, βιβλιοκρισία του: I. TANASEANU-DÖBLER, *Konversion zur Philosophie in der Spätantike: Kaiser Julian und Synesios von Kyrene*, Stuttgart 2008, στο: *Journal of Early Christian Studies* 18(1) (2010), 152.

6. Βλ. Λιβ. Λόγ. 13.27-32· Σωζ. *EI*. 5.1.1, καθώς και το σχετικό κεφάλαιο στον BOWERSOCK, *Julian*, 33-45.

7. Για την ημερομηνία, βλ. W. KAEGLI, *The Emperor Julian at Naissus*, *L'Antiquite Classique* 44(1) (1975), 161· T. D. BARNES – J. V. SPOEL, *Julian and Themistius*, *GRBS* 22(2) (1981), 187· A. KALDELLIS, *Julian, the Hierophant of Eleusis, and the Abolition of Constantius' Tyranny*, *CQ* 55(2) (2005), 652 (όπου αναφέρεται η άνοιξη του 360). Σχετικά με το παρασκήνιο ανόδου του Ιουλιανού στην εξουσία, βλ. W. KAEGLI, *Research on Julian the Apostate 1945-1964*, *Classical World* 58(8) (1965), 232· LEEDOM, *Constantius II*, 145· H. W. BIRD, *Recent Research on the Emperor Julian*, *Echos du monde classique: Classical views* 16(3) (1982), 283· G. KELLY, *Constantius II, Julian, and the Example of Marcus Aurelius* (Ammianus Marcellinus XXI, 16, 11-12), *Latomus* 64(2) (2005), 415 και GREENWOOD, *Five Latin inscriptions*, 101. Η εκτίμηση του BOWERSOCK, *Julian the Apostate*, για σφετερισμό του θρόνου αντιμετωπίζεται κριτικά στην βιβλιοκρισία του R. TOMLIN, *Phoenix* 34(3) (1980), 267-269. Αντίθετη άποψη βλ. στον KALDELLIS, *Julian*, 652-653. Ο Λιβάνιος υιοθετεί την αφήγηση του Ιουλιανού, ενώ ο Αμμιανός Μαρκελλίνος δεν αρνείται κάποια εμπλοκή του καίσαρα (βλ. Λιβ. Λόγ. 13.33· NORMAN, *Libanius*, 20-21· FULKERSON, *Julian the (In)consistent*, 94-98, όπου εκτίθεται και ευρύτερη επαναξιολόγηση των σχετικών γεγονότων).

να απομείνει ο αδιαμφισβήτητος ηγέτης, και ένα μήνα μετά, στις 11 Δεκεμβρίου 361, να εισέλθει στην Κωνσταντινούπολη ως μοναδικός αυτοκράτορας της ρωμαϊκής επικράτειας.

Στις 26 Ιουνίου του 363, μια περσική (;)⁸ αιχμή έδωσε τέλος στη ζωή του Ιουλιανού, ενός από τους πιο βραχύβιους και αμφιλεγόμενους αυτοκράτορες της Ύστερης Αρχαιότητας. Οι απόψεις του Ιουλιανού όμως κατέχουν περίοπτη θέση στις αντιπαράθεσεις των σύγχρονων ακαδημαϊκών κύκλων και προσφέρουν συνεχώς αναδυόμενα ζητήματα που διατηρούν τον διάλογο ανοιχτό.

Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να αποτυπώσει τους τρόπους / «τόπους» αντιπαράθεσης του Ιουλιανού με τον χριστιανισμό, όπως προκύπτουν από τους λόγους και τις επιστολές του. Ταυτόχρονα, μέσα από την καταμέτρηση κάποιων εθωνυμικών λημμάτων («Ἕλληνας», «Ἰουδαῖος»), αλλά και του προσωνυμικού όρου που αποδίδει ο Ιουλιανός στους χριστιανούς («Γαλιλαῖοι»), καθώς και την κατανόηση της χρήσης τους, επιχειρείται να διαφωτισθεί το corpus της πολεμικής επιχειρηματολογίας που είχε διαμορφώσει ο Ιουλιανός κατά του χριστιανισμού, και οι ιστορικές μεταβολές σημασιοδότησης των μελετούμενων όρων.

2.1. Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΣΩΝΥΜΙΟ «ΓΑΛΙΛΑΙΟΙ»

Τα έργα του Ιουλιανού που χρονολογούνται την πενταετία που διοικούσε ως καίσαρας τη Γαλατία, παρέχουν μετρημένες πληροφορίες για τις πνευματικές αναζητήσεις του Ιουλιανού, και ουσιαστικά μηδαμινές είναι οι επιθετικές νύξεις εναντίον του χριστιανισμού (ενώ είχε προηγηθεί η μεταστροφή του). Πρόκειται για δύο εγκώμια προς τον

8. Βλ. τις διαφορετικές εκδοχές περί του θανάτου του Ιουλιανού που συνοψίζονται στον δεύτερο στηλιτευτικό λόγο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, Ναζ. Λόγ. 5.13 (PG, 35, 680= έκδ. BERNARDI, 316-318). Ακόμη, βλ. Σωζ. *EI.* 6.1.13-6.2.12· N. H. BAYNES, *The Death of Julian the Apostate in a Christian Legend*, *JRS* 27 (1937), 22-29· M. DI MAIO, *The transfer of the remains of the Emperor Julian from Tarsus to Constantinople*, *Byz.* 48(1) (1978), 43-44· D. F. BUCK, *Socrates Scholasticus on Julian the Apostate*, *Byz.* 73(2) (2003), 315· D. WOODS, *Gregory of Nazianzus on the death of Julian the Apostate (Or. 5.13)*, *Mnemosyne* 68 (2015), 297-303.

αυτοκράτορα Κωνστάντιο (το πρώτο με τον ομώνυμο τίτλο *Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιον* και χρονολογημένο γύρω στον Νοέμβριο του 355⁹, και το δεύτερο, *Περὶ τῶν τοῦ αὐτοκράτορος πράξεων ἢ περὶ βασιλείας*, το καλοκαίρι του 358)¹⁰, καθώς και ένα εγκώμιο στη γυναίκα του Κωνσταντίου, την αυτοκράτειρα Ευσεβία, η οποία είχε επανειλημμένα ευνοήσει τον Ιουλιανό (*Εὐσεβίας τῆς βασιλίδος ἐγκώμιον*)¹¹. Ακόμη, με αφορμή τη μετάθεση του αγαπημένου του φίλου Σαλουστιίου, συνθέτει το έργο *Ἐπὶ τῇ ἐξόδῳ τοῦ ἀγαθωτάτου Σαλουστιίου παραμυθητικὸς εἰς ἑαυτόν*¹².

Οι επιστολές της ίδιας περιόδου, ίσως λόγω του ιδιωτικού χαρακτήρα τους, παρέχουν γονιμότερο έδαφος για την ανάπτυξη πιο προσωπικών σκέψεων, άρα και της φιλοσοφικής, πολιτικής και ηθικής υπόστασης του Ιουλιανού. Στην επιστολή προς δύο παλιούς συμμαθητές του¹³ διαβάζουμε¹⁴: *Μὴ καταφρονεῖτε τῶν λογιδίων, μηδὲ ἀμελεῖτε ῥητορικῆς μηδὲ τοῦ ποιήμασιν ὀμιλεῖν· ἔστω δὲ καὶ τῶν μαθημάτων ἐπιμέλεια πλείων, ὁ δὲ πᾶς πόνος τῶν Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος δογμάτων ἐπιστήμη*.

Σε άλλη επιστολή του προς τον νεοπλατωνιστή φιλόσοφο Πρίσκο, ο Ιουλιανός εκφράζει τον θαυμασμό του για τον Ιάμβλιχο, κατατάσσοντάς τον τρίτο, μετά τον Πυθαγόρα και τον Πλάτωνα¹⁵. Εντοπίζουμε, στα

9. Για την χρονολόγηση του εγκωμίου το 355, βλ. W. C. WRIGHT, *The works of the emperor Julian*, v. I, Harvard University Press 1913, 2· T. BARNES - J. SPOEL, *Julian on the Sons of Fausta*, *Phoenix* 38(2) (1984), 175. Αντιθέτως, τον χειμώνα του 356-357 τοποθετούν το πρώτο αυτό εγκώμιο οι NORMAN, *Libanius*, xii· BOWERSOCK, *Julian*, 37· A. CAMERON, *The Later Roman Empire*, Fontana Press 1993, 89 [= *Ἡ Ὑστερη Ρωμαϊκὴ Αυτοκρατορία*, μετάφρ. Ι. Κράλλη, Αθήνα: Καρδαμίτσα 2000, 145]· Π. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ, *Ιουλιανός. Μια Βιογραφία*, Αθήνα: ΜΙΕΤ 2005, 105.

10. Βλ. BOWERSOCK, *Julian*, 43.

11. Διάφορες εκτιμήσεις για τον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά της Ευσεβίας προς τον Ιουλιανό θίγονται στο S. TOUGHER, *The Advocacy of an Empress: Julian and Eusebia*, *CQ* 48(2) (1998), 596-598.

12. Βλ. J. BIDEZ, *L'empereur Julien. Oeuvres complètes*, v. 1.1, Paris: Les Belles Lettres 1932 (στο εξής Ιουλ. Λόγ. 4).

13. Για τους Ευμένιο και Φαριανό, βλ. WRIGHT, *Julian*, v. III, 6 (σημ. 1).

14. Βλ. J. BIDEZ, *L'empereur Julien. Oeuvres complètes*, v. 1.2, Paris: Les Belles Lettres 1960 (στο εξής Ιουλ. Επ.), 8.

15. Ιουλ. Επ. 12: *Ἰκετεύω σε, μὴ διαθρυλλεῖτωσαν οἱ Θεοδώρειοι καὶ τὰς σὰς ἀκοὰς ὅτι ἄρα φιλότιμος ὁ θεῖος ἀληθῶς καὶ μετὰ Πυθαγόραν καὶ Πλάτωνα τρίτος Ἰάμβλιχος*.

πρώτα αυτά γραπτά, ίχνη των θεμελίων ενός καθολικού φιλοσοφικού συστήματος που διαμόρφωσε ο Ιουλιανός, συνταιριάζοντας τον πλατωνισμό, τις ανατολίτικες νεωτερικές εκφάνσεις του, και τον παγανισμό, σε ένα οικοδόμημα που θα το αντιπαραθέσει αργότερα από την έδρα του αυτοκράτορα τόσο στον χριστιανισμό, όσο και σε συγκαιρινά του φιλοσοφικά ρεύματα.

Η μονομερής ανακήρυξη του Ιουλιανού σε αυτοκράτορα από τα στρατεύματά του, και η συνακόλουθη ανάρρηση στον θρόνο μετά τον θάνατο του Κωνσταντίου, λειτουργούν απελευθερωτικά¹⁶, ώστε ο Ιουλιανός αρχίζει στους λόγους και τις επιστολές του να ξεδιπλώνει την πολιτική που πρόκειται να ακολουθήσει. Κατά τη διάρκεια της εκστρατείας κατά του εξαδέλφου του, αποστέλλει ανακοινώσεις στις μείζονες ελληνικές πόλεις (Αθήνα, Σπάρτη, Κόρινθο, αλλά και στη Ρωμαϊκή Σύγκλητο), όπου μας έχει σωθεί η εκτενής επιστολή *Ἀθηναίων τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ*¹⁷, αλλά περισσότερο αποκαλυπτικές της σχέσης του με τον χριστιανισμό και της αρχικά μετριοπαθούς ασκούμενης πολιτικής του, της θρησκευτικής ανοχής και ελευθερίας, είναι κάποιες επιστολές, με τις οποίες ανακαλεί από την εξορία ανθρώπους που είχαν εξοριστεί επί Κωνσταντίου, και καλεί δίπλα του ως συμβούλους και συνοδοιπόρους στην αυλή του ακόμη και περιώνυμους χριστιανούς¹⁸.

Για τον Πρίσκο, βλ. Ευν. ΒΣ. 7.1.10· 7.4.3-7.4.12· 8.1.1-8.2.4 WRIGHT, *Julian*, v. III, lviii-lix· M. BUNSON, *Encyclopedia of the Roman Empire, Revised Edition*, New York: Facts on File 2002, 453.

16. Βλ. Σωζ. ΕΙ. 5.1.2· TIERNEY, *Julian the Apostate*, 585: “Already, while on the march, Julian had proclaimed his adhesion to the old religion”. COLAYCO, *Patron of the Gods*, 373. O FULKERSON, *Julian the (In)consistent*, 86-87, ισχυρίζεται ότι η θρησκευτική μυστικοπάθεια του Ιουλιανού είναι αδύνατο να διέφυγε της στενής εποπτείας του Κωνσταντίου.

17. Σχετικά με τις εν λόγω επιστολές, βλ. G. DOWNEY, *Julian the Apostate at Antioch*, *ChHist* 8(4) (1939), 312-313· E. THOMPSON, *Three notes on Julian in 361 A.D.*, *Hermathena* 62 (1943), 93-95· KAEGLI, *The Emperor Julian at Naissus*, 167-168. Στην επιστολή *Ἀθηναίων τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ* δεν αναφέρεται το προσωνύμιο «Γαλιλαῖος», ενώ εντοπίζεται ἑξι φορές ο όρος «Ἕλλην» και τρεις φορές ο όρος «Ἑλλάς». Οι αναφορές αυτές απηχούν ιστορίες και πρόσωπα της Κλασικής Ελλάδας ή έχουν δεσπόζοντα γεωγραφικό/διοικητικό χαρακτήρα.

18. Για την ανάκληση από την εξορία, βλ. P. MALOSSE, *Galileans or Gallus? (Julian's Letter to Aetius)*, *CQ* 60(2) (2010), 607· GREENWOOD, *Five Latin inscriptions*, 108. Αξίζει να μνημονευθεί η επιστολή του προς τον Βασίλειο (Επ. 32 στην έκδοση SC = Επ. 26 στην

Φαίνεται να δικαιώνεται ο ισχυρισμός για την αρχικά φιλελεύθερη πολιτική του Ιουλιανού¹⁹, αν και έχουν διατυπωθεί εκτιμήσεις πως η ανάκληση εξόριστων χριστιανών στόχευε να διαβάλει το κλίμα ομόνοιας εντός της χριστιανικής εκκλησίας, και όχι να επιδείξει ανεκτικότητα έναντι των διαφόρων θρησκευτικών εκφράσεων²⁰.

Στις επιστολές αυτές απαντά για πρώτη φορά η προσφώνηση «Γαλιλαίος», που χρησιμοποιεί ο Ιουλιανός όταν αναφέρεται στους χριστιανούς, εγκιβωτίζοντας και μία υποτιμητική διάθεση²¹. Μάλιστα, ο

έκδοση WRIGHT), τον οποίο προσφωνεί φίλο του και έμφορνα άνδρα. Για την εν λόγω επιστολή, βλ. WRIGHT, *Julian*, v. III, xli, όπου ο παραλήπτης ταυτίζεται με τον Μέγα Βασίλειο, και ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ, *Ιουλιανός*, 182 και 193 (σημ. 19), όπου ο επιστολογράφος Βασίλειος διαχωρίζεται από τον Καππαδόκη Πατέρα: «Ο παραλήπτης της επ. 32, κάποιος Βασίλειος που ήταν στενός συνεργάτης του Κωνσταντίου, ενδέχεται να ήταν χριστιανός». Ο Μέγας Βασίλειος ταυτοποιείται ως ο παραλήπτης της εν λόγω επιστολής από τους Elm (S. ELM, *Hellenism and Historiography: Gregory of Nazianzus and Julian in Dialogue*, *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 33(3) (2003), 501, και S. ELM, *Sons of Hellenism, fathers of the church. Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the vision of Rome*, University of California Press 2012, 57), Smith (R. SMITH, *Julian's Gods: Religion and philosophy in the thought and action of Julian the Apostate*, Oxfordshire: Routledge 1995, 31), Marcos (M. MARCOS, "He forced with gentleness". Emperor Julian's attitude to religious coercion, *L'Antiquité Tardive* 17 (2009), 198), καθώς και τον διστακτικό BOWERSOCK (*Julian*, 64). Ο Bidez δύο φορές επιφυλάσσει να τοποθετηθεί ξεκάθαρα (βλ. BIDEZ, *Vie*, 217 [= *Vita*, 203-204], καθώς και την σημείωση του Bidez στην εισαγωγή της σχετικής επιστολής, όπως την αποδίδει ο H. C. TEITLER, *The last pagan emperor: Julian the Apostate and the war against Christianity*, Oxford University Press 2017, 164).

19. Στον DOWNEY, *The Emperor Julian*, 98, αναφέρεται ότι η θρησκευτική πολιτική του Ιουλιανού υλοποιείται σε δύο διαδοχικά στάδια: στο πρώτο προμοδοτεί την θρησκευτική ανοχή και ελευθερία, αναδιοργανώνοντας παράλληλα την παγανιστική θρησκεία [βλ. επίσης FULKERSON, *Julian the (In)consistent*, 87-88]. Βλέποντας την αποτυχία του πρώτου αυτού, μετριοπαθούς σταδίου, περνάει σε ανοιχτή πολεμική εναντίον του χριστιανισμού. Για την παρεμφερή διατύπωση του Γρηγορίου, βλ. Ναζ. Λόγ. 4.57 (PG 35, 580-581=έκδ. BERNARDI, 162)· MARCOS, "He forced with gentleness", 194. Για τις θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις του Ιουλιανού, βλ. TIERNEY, *Julian the Apostate*, 596· B. HARDY, *The Emperor Julian and His School Law*, *ChHist* 37(2) (1968), 135· V. LIMBERIS, "Religion" as the Cipher for Identity: The Cases of Emperor Julian, Libanius, and Gregory Nazianzus, *Harvard Theological Review* 93(4) (2000), 384· GREENWOOD, *Five Latin inscriptions*, 101-119.

20. Βλ. Σωζ. *EI*. 5.5.1-2 και 5.5.6-7· SMITH, *Julian's Gods*, 4 και TEITLER, *The last pagan*, 38.

21. Μνεία στον υποδηλούμενο χλευασμό του όρου, κάνουν οι Ναζ. Λόγ. 4.74 (PG 35, 599-600 = έκδ. BERNARDI, 190)· Σωζ. *EI*. 5.4.5· C. RIEDWEG, *With Stoicism and Platonism*

Γρηγόριος Ναζιανζηνός ισχυρίζεται στον πρώτο στηλιτευτικό κατά του Ιουλιανού, πως ο βασιλιάς νομοθέτησε κατάλληλα ώστε οι χριστιανοί να καλούνται με το προσωνύμιο «Γαλιλαῖοι», ενώ παρεμφερές συμπέρασμα εξάγεται και από τον ισχυρισμό του Χρυσοστόμου στον *Λόγο εἰς τὸν μακάριον Βαβύλαν καὶ κατὰ Ἑλλήνων*²².

Η παρουσία του λήμματος «Γαλιλαῖος» στον Montanari ενσωματώνει την χρήση του όρου από τον Ιουλιανό, αλλά αποσιωπάται η υποτιμητική χροιά της²³. Αντιθέτως, ο Lampe όχι μόνο την σημειώνει, αλλά παραπέμπει και σε έναν άλλον συγγραφέα, τον Μάνη, ο οποίος χρησιμοποιεί το προσηγορικό αυτό επίσης χλευαστικά, προς τους ορθοδόξους²⁴. Το προσωνύμιο εντοπίζεται στην *Καινὴ Διαθήκη* ως δεικτικό του γεωγραφικού προσδιορισμού του Χριστού και των Αποστόλων, ταυτόχρονα όμως υποβόσκει μία υποτιμητική διάθεση τόσο του εν λόγω προσωνυμίου, όσο και του συνωνύμου «Ναζωραῖος», ανάμεσα στους ιουδαϊκούς κύκλους²⁵. Επίσης, έντονη χρήση του προσωνυμίου

against the Christians: Structures of philosophical argumentation in Julian's "Contra Galilaeos", *Hermathena* 166 (1999), 68. W. J. MALLEY, βιβλιοκρισία του: G. SCROFANI, *La religione impura: La riforma di Giuliano Imperatore*, Brescia: Paideia editrice 2010, στο: *The Catholic Historical Review* 97(4) (2011), 759. H. A. DRAKE, βιβλιοκρισία του: A. FINKELSTEIN, *The specter of the Jews: Emperor Julian and the rhetoric of ethnicity in Syrian Antioch*, University of California Press 2018, στο: *Studies in Christian-Jewish Relations* 14(1) (2019), 1.

22. Βλ. Ναζ. Λόγ. 4.76 (PG 35, 601= έκδ. BERNARDI, 194-196). M. ADLER, The Emperor Julian and the Jews, *The Jewish Quarterly Review* 5(4) (1893), 597 [repr. by Gorgias Press, Piscataway, NJ 2007] (η σχετική αναφορά στην παλιά αλλά εκτενή αυτή μελέτη δεν είναι κριτική ως προς τον ισχυρισμό του Γρηγορίου). MARCOS, "He forced with gentleness", 193. Ως προς τον αναφερόμενο λόγο του Χρυσοστόμου, βλ. M. SCHATKIN, *Critical edition of, and introduction to, St. John Chrysostom's "De sancto Babyla, contra Iulianum et gentiles"*, Diss. Fordham 1967, 120.

23. Βλ. F. MONTANARI, *Σύγχρονο Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*, μετάφρ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Δ. ΙΑΚΩΒ, Ι. ΚΑΖΑΖΗΣ, Σ. ΜΑΤΘΑΙΟΣ, Ε. ΣΙΣΤΑΚΟΥ, Χ. ΤΣΑΓΓΑΛΗΣ, Δ. ΧΡΗΣΤΙΑΔΗΣ, Αθήνα: Παπαδήμας 2016, 458. Αναφέρεται ωστόσο η χρήση του προσωνυμίου στον Ιουστίνo, ως δηλωτικού μιας αίρεσης, εμπνευστής της οποίας ήταν ο Ιούδας ο Γαλιλαῖος (αντίστοιχα, βλ. E. A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Harvard University Press 1914, 323).

24. Βλ. LAMPE, 307. Βλ. επίσης, Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας, 1100-1669*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1975, 223.

25. Βλ. S. SCICOLONE, Le accezioni dell'appellativo «Galilei» in Giuliano, *Aevum* 56(1)

παρατηρείται στον Ιώσηπο, με συνδηλώσεις που ενίοτε απέχουν από την γεωγραφική συνιστώσα του όρου²⁶.

Στην επιστολή του προς τον χριστιανό επίσκοπο Αέτιο²⁷, ο Ιουλιανός όχι μόνο τον ανακαλεί από την εξορία, αλλά τον προσκαλεί και στην αυλή του: *Κοινῶς μὲν ἅπασι τοῖς ὅπως οὖν ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Κωνσταντίου πεφυγαδευμένοις ἔνεκα τῆς τῶν Γαλιλαίων ἀπονοίας ἀνήκα τὴν φυγὴν, σὲ δὲ οὐκ ἀνίημι μόνον, ἀλλὰ γὰρ καὶ παλαιᾶς γνώσεώς τε καὶ συνηθείας μεμνημένος, ἀφικέσθαι προτρέπω μέχρις ἡμῶν· χρῆσι δὲ ὀχήματι δημοσίῳ μέχρι τοῦ στρατοπέδου τοῦ ἐμοῦ καὶ ἐνὶ παρίπῳ*.

Ακολουθεῖ η επιστολή προς Βυζακίους, στο ίδιο ύφος²⁸: *Τοὺς βουλευτὰς πάντας ὑμῖν ἀποδεδώκαμεν καὶ τοὺς πατροβούλους, εἴτε τῇ τῶν Γαλιλαίων ἔδοσαν ἑαυτοὺς δεισιδαιμονία, εἴτε ὅπως ἄλλως πραγματεύσαιντο διαδρᾶναι τὸ βουλευτήριον, ἔξω τῶν ἐν τῇ μητροπόλει λελειτουργηκότων*. Οι Γαλιλαῖοι στις δύο παραπάνω επιστολές χαρακτηρίζονται από παραφροσύνη²⁹ και δεισιδαιμονία, ενώ σε μία μεταγενέστερη επιστολή³⁰ ο Ιουλιανός επιτιμᾷ τὴν τῶν Γαλιλαίων *μωρίαν*.

Κομβική σημασία στη νομοθετική δραστηριότητα του Ιουλιανού αλλά και στην κριτική που του αποδόθηκε τους επόμενους αιώνες, έχει το περιώνυμο διάταγμα όπου απαγορεύει τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας από χριστιανούς διδασκάλους. Η βασική του θέση συνοψίζεται στο άτοπο να διδάσκει κανείς θεωρίες και συγγράμματα που

(1982), 72. Ο προσδιορισμός «Ναζωραῖος» για τον Ιησὺ ἀπαντᾶται δύο μόνο φορές στο corpus του Ιουλιανού, ἀμφότερες στο *κατὰ Γαλιλαίων*, και μία φορά στο διασωθέν λατινικό κείμενο της επιστολῆς 90, όπου ο Διόδωρος, επίσκοπος Ταρσού, αναφέρεται ως *Nazaraei magus*.

26. Βλ. S. ZEITLIN, Who Were the Galileans? New Light on Josephus' Activities in Galilee, *Jewish Quarterly Review* 64(3) (1974), 189-203· Αντίθετη ἄποψη στον J. R. ARMENTI, On the Use of the Term "Galileans" in the Writings of Josephus Flavius: A Brief Note, *Jewish Quarterly Review* 72(1) (1981), 45-49.

27. Βλ. Ιουλ. *Επ.* 46· Σωζ. *ΕΙ.* 5.5.9. Συνοπτικά τα γεγονότα της αντιπαράθεσης του Αετίου με τον Κωνσταντίο εκτίθενται από τον LEEDOM, Constantius II, 140. Η επιστολή προς τον Αέτιο χρονολογείται τον Ιανουάριο του 362 (βλ. WRIGHT, *Julian*, v. III, 35 και xxx-xxxι, όπου παρατίθεται σχετικό βιογραφικό σημείωμα).

28. Βλ. Ιουλ. *Επ.* 54.

29. Για την απόδοση της *ἀπονοίας*, βλ. MALOSSE, Galileans or Gallus, 608: "mad behaviour/arrogance", και το λήμμα στον MONTANARI, *Σύγχρονο Λεξικό*, 305.

30. Βλ. Ιουλ. *Επ.* 83.

δεν ενστερνίζεται και να επεξηγεί έργα των οποίων οι συγγραφείς έχουν διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις από τον ίδιο. Εδώ, ο Ιουλιανός εντοπίζει ένα μείζον σημάδι υποκρισίας³¹: *Παιδεῖαν ὀρθὴν εἶναι νομίζομεν οὐ τὴν ἐν τοῖς ῥήμασιν καὶ τῇ γλώττῃ πολυτελῇ εὐρυθυμίαν, ἀλλὰ διάθεσιν ὑγιῇ νοῦν ἐχούσης διανοίας, καὶ ἀληθεῖς δόξας ὑπὲρ τε ἀγαθῶν καὶ κακῶν, καλῶν τε καὶ αἰσχρῶν· ὅστις οὖν ἕτερα μὲν φρονεῖ, διδάσκει δὲ ἕτερα τοὺς πλησιάζοντας, αὐτὸς ἀπολελεῖσθαι δοκεῖ τοσούτῳ παιδείας, ὅσῳ καὶ τοῦ χρηστὸς ἀνὴρ εἶναι.*

Στο διάταγμα αυτό αναφέρεται μία φορά στους Γαλιλαίους: *εἰ δὲ εἰς τοὺς τιμιωτάτους ὑπολαμβάνουσι πεπλανῆσθαι, βαδιζόντων εἰς τὰς τῶν Γαλιλαίων ἐκκλησίας, ἐξηγησόμενοι Ματθαῖον καὶ Λουκᾶν.*

Η τελευταία παράγραφος του διατάγματος, αναδεικνύει το γεγονός πως στο μεταρρυθμιστικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Ιουλιανού δεν επικρατούσε η πρακτική για απαγόρευση διδασκαλίας των καταγόμενων από χριστιανική οικογένεια παιδιών³²: *Τοῖς μὲν καθηγεμόσι καὶ διδασκάλοις οὕτωςι κοινὸς κεῖται νόμος· ὁ βουλούμενος δὲ τῶν νέων φοιτᾶν οὐκ ἀποκέκλεισται.*

Το μέτρο αυτό του Ιουλιανού δεν διατηρήθηκε, και άρα δεν απέδωσε τους καρπούς που ο ίδιος ευελπιστούσε, καθώς ο θάνατός του

31. Βλ. Ιουλ. *Επ.* 61c. Επίσης, βλ. TIERNEY, Julian the Apostate, 597: “The measure which provoked the most open resistance, and even the criticism of his pagan admirers, was the famous edict by which he excluded Christians from education on Hellenic lines”, και LIMBERIS, “Religion” as the Cipher for Identity, 384-385, όπου η επιχειρηματολογία του Ιουλιανού στο εν λόγω διάταγμα αποδίδεται στον Ιάμβλιχο.

32. Για τις διχογνωμίες που διαχρονικά προκλήθηκαν γύρω από το ζήτημα αυτό, βλ. HARDY, The Emperor Julian, 132· P. LEMERLE, *Le premier humanisme byzantine. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance, des origines au Xe siècle*, Paris 1971, 49 σημ. 13 και 62, σημ. 46 [=Ο Πρώτος Βυζαντινός Ουμанизμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα, μετάφρ. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Αθήνα: MIET 42010, 316 (σημ. 13) και 323-324 (σημ. 46)]: «τούτο [η απαγόρευση διδασκαλίας στα τέκνα χριστιανών] δεν είναι μόνο υπερβολή, αλλά και αντίθετο προς την αλήθεια». Η ασάφεια με την οποία προσπερνά το διάταγμα ο D. GREENWOOD, Julian’s use of Asclepius: Against the Christians, *Harvard studies in Classical philology* 109 (2017), 494 (“In June of that year, he issued an edict restricting **Christian presence** [υπογρ. δική μου] in education”), επεξηγείται από τον ίδιο (GREENWOOD, Five Latin inscriptions, 108), όπου το διάταγμα αυτό λογίζεται ως έμμεση απομάκρυνση των χριστιανών μαθητών από την εκπαίδευση. Ο Σωζομένος υποστήριξε ότι στόχος του Ιουλιανού ήταν η απόσχιση των χριστιανών από την ελληνική παιδεία (Σωζ. *ΕΙ.* 5.18.1-3).

το 363 επέφερε την ακόλουθη ακύρωσή του. Έξι μήνες μετά καινούργια νομοθεσία αποκαθλώνει το παλαιότερο διάταγμα³³.

Μετά από παραμονή περίπου έξι μηνών στην Κωνσταντινούπολη, ο Ιουλιανός αναχωρεί τον Μάιο του 362 για την Αντιόχεια, όπου καταφθάνει μετά απο σύντομη περιοδεία τον Ιούλιο του ίδιου έτους, με σκοπό να συγκεντρώσει στρατεύματα για να εκστρατεύσει εναντίον των Περσών. Μολονότι αυτή η στόχευση προβάλλεται ως δεσποζούσα, είναι πλέον αρκετά συζητήσιμο στη βιβλιογραφία το αν ο Ιουλιανός είχε κι άλλους λόγους για την παρουσία του στην Αντιόχεια, όπως το να την καταστήσει κέντρο της αποκατάστασης του παγανισμού³⁴. Μετά από διαμονή επτά μηνών, και αφού οι σχέσεις του αυτοκράτορα με τους Αντιοχείς έχουν ψυχρανθεί ολοκληρωτικά, ο Ιουλιανός συνθέτει τον λόγο *Αντιοχικός ή Μισοπώγων* στις αρχές του 363³⁵, μία (αυτο)σαρκαστική εξομολόγηση προς τον πληθυσμό της πόλης, που άλλοτε φάνταζε μήτρα του παγανισμού³⁶. Ο λόγος αυτός κατοχυρώνει ξεχωριστή θέση στο

33. LEMERLE, *Le premiere humanism byzantine* 62 [= *Ο Πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός*, 61]: «Ήδη τον Ιανουάριο του 364 ένας νόμος του Ουαλεντινιανού και του Ουάλεντα ξανάδωσε στους καθηγητές την ελευθερία τους και τους επέτρεψε να ξαναοίξουν τα κλεισμένα διδασκτήρια». Για την κατάργηση του διατάγματος και την επαναλειτουργία των διδασκηρίων, βλ. DOWNEY, *The Emperor Julian*, 101 και 103 (σημ. 17)· HARDY, *The Emperor Julian*, 143. Ενδιαφέρον παραμένει το γεγονός ότι το εν λόγω διάταγμα, ακόμη και ευρύτερες πτυχές της θρησκευτικής πολιτικής του Ιουλιανού, έχαιραν αρνητικής υποδοχής ακόμη και σε συντρόφους του Ιουλιανού, όπως ο Αμμιανός Μαρκελλίνος ή ο Λιβάνιος (βλ. DOWNEY, *The Emperor Julian*, 101· HARDY, *Emperor Julian and His School Law*, 132-133· BOWERSOCK, *Julian*, 83· MARCOS, “He forced with gentleness”, 194-195).

34. DOWNEY, *Julian the Apostate*, 304 και 306· BOWERSOCK, *Julian*, 95. Για την χρονολογία αναχώρησης από την Κωνσταντινούπολη, βλ. DOWNEY, *Julian the Apostate*, 304.

35. L. VAN HOOF – P. VAN NUFFELEN, *Monarchy and Mass Communication: Antioch A.D. 362/3 Revisited*, *JRS* 101 (2011), 178. Ο *Αντιοχικός* εκδόθηκε προτού αναχωρήσει ο Ιουλιανός από την Αντιόχεια.

36. Για τα χαρακτηριστικά της Αντιοχείας που την καθιστούσαν γόνιμο έδαφος για την αναστήλωση του παγανισμού, βλ. DOWNEY, *Julian the Apostate*, 306 και 308 (σημ. 11). Αντιθέτως, διατυπώνεται και ο ισχυρισμός ότι ο χριστιανισμός ήδη δέσποξε στην Αντιόχεια κατά την έλευση του Ιουλιανού· βλ. BOWERSOCK, *Julian*, 85 και 94· J. ALONSO-NÚÑEZ, *The Emperor Julian’s “Misopogon” and the conflict between Christianity and Paganism*, *Ancient Society* 10 (1979), 317-318· SMITH, *Julian’s Gods*, 6. Ο DOWNEY, *Julian the Apostate*, 307 (σημ. 5), σημειώνει τις ακαδημαϊκές αμφιταλαντεύσεις που εκφράζονταν για το ζήτημα αυτό.

corpus των διασωθέντων έργων του Ιουλιανού, τόσο για το προσωπικό και αυτοσαρκαστικό του ύφος, την τραχύτητα και την πίκρα, όσο και την ευθεία πολεμική διάθεση που εκδηλώνει ενάντια στον λαό της Αντιόχειας.

Οι λόγοι που προκάλεσαν την αυξανόμενη αποδοκιμασία του Ιουλιανού από τον λαό της Αντιόχειας, περιγράφονται από τον ίδιο: πρώτα η ατημέλητη εμφάνισή του (και ο πώγωνας, που δάνεισε το όνομα του στο έργο), η καθημερινή συμπεριφορά του και τα ήθη του, οι πολιτικές διατίμησης που εφάρμοσε³⁷ και βέβαια η τραχεία παγανιστική λατρεία του. Ο τελευταίος παράγοντας, ενώ έδωσε αφορμή για το σκώμμα των Αντιοχέων προς τον Ιουλιανό, ίσως δεν κυριάρχησε στη διαμόρφωση της δικής τους εχθροπάθειας, καθώς ως λαός δεν φημιζόταν για την οποιαδήποτε θερμή θρησκευτική του πίστη³⁸.

Η στωική αυτοπροσωπογραφία του Ιουλιανού δεν μονοπωλεί το θεματικό εύρος του λόγου. Στην αντιπαράθεση χριστιανισμού και παγανισμού, ο Αντιοχικός μας προσφέρει κάποια καινοφανή (λεκτικά ή μη) ευρήματα. Δύο φορές αναφέρεται στον Χριστό με έναν φαινομενικά κρυπτικό και παιγνιώδη τρόπο, αποκαλώντας τον με το αρχικό γράμμα Χι, ενώ άλλες τρεις φορές τον προσφωνεί με το όνομά του³⁹: «Τὸ Χι,» φασίν, «οὐδὲν ἠδίκησε τὴν πόλιν οὐδὲ τὸ Κάππα». Τί μὲν ἐστὶ τοῦτο τῆς ὑμετέρας σοφίας τὸ αἰνίγμα ξυνεῖναι χαλεπόν, τυχόντες δὲ ἡμεῖς ἐξηγητῶν ἀπὸ τῆς ὑμετέρας πόλεως ἐδιδάχθημεν ἀρχὰς ὀνομάτων εἶναι τὰ γράμματα, δηλοῦν δὲ ἐθέλιν τὸ μὲν Χριστόν, τὸ δὲ Κωνστάντιον.

Το παράθεμα μαρτυρά ότι ο Ιουλιανός ίσως άντλησε τις συντομογραφίες «Χι» και «Κάππα» από τις λαϊκές κουβέντες των Αντιοχέων, ενώ η υιοθέτησή τους στον λόγο του ενδεχομένως υποκρύπτει για τον λαό που χρησιμοποιεί αυτές τις παρονομασίες, μία επιπλέον ειρωνεία.

37. Βλ. το σχετικό απόσπασμα από τον *Αντιοχικό*, C. LACOMBRADÉ, *L'empereur Julien. Oeuvres complètes*, v. 2.2, Paris: Les Belles Lettres 1964 (στο εξής Ιουλ. Μισ.), 349d-350b· Σωζ. *El.* 5.19.1· KÄGEL, *Research*, 233· βλ. επίσης, DOWNEY, *Julian the Apostate*, 304 και 307-308.

38. Ιουλ. Μισ. 357d-358a και 365d-366a. Βλ. επίσης ALONSO-NUÑEZ, "Misopogon", 324. Η οικονομική δυσπραγία της πόλης φαίνεται να καθόρισε περισσότερο την αποτυχημένη σχέση του Ιουλιανού με τους Αντιοχείς (βλ. VAN HOOFF - VAN NUFFELEN, *Monarchy*, 172).

39. Βλ. Ιουλ. Μισ. 357a-b. Βλ. επίσης, Ιουλ. Μισ. 360d: *εἶτα ὡς ἐκ τοῦ πώγωνός μου χρὴ πλέkein σχοινία, καὶ ὅτι πολειῶ τῷ Χι, πόθος δὲ ὑμᾶς εἴσεισι τοῦ Κάππα.*

Τους χριστιανούς τους αποκαλεί δύο φορές με το σύννηθες πλέον προσωνύμιο, «Γαλιλαίους», και τέσσερις φορές τους προσδίδει το χαρακτηριστικό της αθεΐας. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται δύο φορές αναφορά στο γεγονός της μεταφοράς των λειψάνων του αγίου Βαβύλα και στο συνακόλουθο κάψιμο του ναού του Απόλλωνα στο προάστιο Δάφνη της Αντιόχειας, στις 22 Οκτωβρίου 362⁴⁰. Του γεγονότος αυτού είχε προηγηθεί η ολιγωρία των αρμόδιων ιερέων και οι ασεβείς, καταστροφικές πράξεις των «αθέων» χριστιανών της Αντιόχειας⁴¹. Το περιστατικό της μεταφοράς των λειψάνων περιγράφεται στις χριστιανικές ιστορικές πηγές της μεταγενέστερης περιόδου (κάποιες από τις οποίες θεωρούνται αμφίβολης ακριβείας), ενίοτε συνοδευόμενη από την αναφορά στις ιουλιανικές διώξεις των χριστιανών της Αντιόχειας, και από την πεποίθηση ότι η πυρκαγιά του ναού του Απόλλωνα οφείλεται σε θεϊκή παρέμβαση⁴².

40. Βλ. Ιουλ. Μισ. 361b-c: Ἐπεὶ δὲ ἀπεπεμψάμεθα τὸν νεκρὸν τῆς Δάφνης, οἱ μὲν ἀφοσιούμενοι τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς ἐξ ὑμῶν ἀντέδωκαν τοῖς ὑπὲρ τῶν λειψάνων ἡγανακτηκόσι τοῦ νεκροῦ τὸ τέμενος τοῦ Δαφναίου θεοῦ, οἱ δὲ εἴτε λαθόντες εἴτε μὴ τὸ πῦρ ἔδειξαν ἐκεῖνο, τοῖς μὲν ἐπιδημοῦσι τῶν ξένων φρικῶδες, ὑμῶν δὲ τῷ δήμῳ μὲν ἡδονὴν παρασχόν [...]. Επίσης, βλ. DOWNEY, Julian the Apostate, 304 (σημ. 3)· BOWERSOCK, Julian, 99.

41. Βλ. Ιουλ. Μισ. 346b: ἐπιλέλθῃμαι γὰρ εἰς τὸ τῆς Δάφνης δσάκις εἰσῆλθον τέμενος, προδοθὲν μὲν ὀλιγορῖα τῶν φυλάκων, ταῖς δὲ τῶν ἀθέων ἀνδρῶν τόλμαις ἀφανισθέν.

42. Βλ. Σωζ. ΕΙ. 5.19.12-5.20.6· ALONSO-NÚÑEZ, "Misopogon", 311-315. Για τις διώξεις Χριστιανών κατά την βασιλεία του Ιουλιανού, βλ. D. WOODS, The Martyrdom of the Priest Basil of Ancyra, *Vigiliae Christianae* 46(1) (1992), 31-39· Γ. ΤΣΟΥΡΙΑΗΣ, Η μαρτυρολογική παράδοση περί του αγίου Αρτεμίου, *Θεολογία* 84(3) (2013), 230-232, καθώς και το μαρτυρολογικό έργο του μοναχού Ιωάννη, που συχνά αποδίδεται στον Ιωάννη Δαμασκηνό, και έχει εκδοθεί μαζί με τα έργα του (B. KOTTER, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, v. 5, Berlin: De Gruyter 1988, 202-245)· TEITLER, *The last pagan*, 41-48· 53-54· 69-70· 174 (σημ. 8)· 175-176 (σημ. 3). Στον επιτάφιο λόγο προς τον αδερφό του, F. BOULENGER, *Grégoire de Nazianze. Discours funèbres en l'honneur de son frère Césaire et de Basile de Césarée*, Paris: Picard 1908 (στο εξής Ναζ. Λόγ. 7), 11, αλλά και στον πρώτο στηλιτευτικό κατά του Ιουλιανού, Ναζ. Λόγ. 4.57-62 (PG 35, 581-585=έκδ. BERNARDI, 162-170), ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός σκιαγραφεί την πολιτική διώξεων του Ιουλιανού αποδεχόμενος ότι απέφευγε την πρόκληση μαρτυρίων, με δόλιο σκοπό να αποστερήσει από τους Χριστιανούς την τιμή της δίωξης και του μαρτυρίου. Την ίδια εκτίμηση διατυπώνουν ο Χρυσόστομος (βλ. TEITLER, *The last pagan*, 118-119), ο Σωζόμενος (βλ. Σωζ. ΕΙ. 5.4.6-7 και 5.5.6, αλλά και 5.20.1-4, για τον βασανισμό του Θεοδώρου και την

Στην Αντιόχεια γράφτηκε και το έργο *κατά Γαλιλαίων*, τον χειμώνα του 362-363. Το έργο δεν έχει σωθεί μέχρι σήμερα, επιβιώνουν όμως κάποια αποσπάσματα στο αντιπαραθετικό έργο του Κυρίλλου Αλεξανδρείας *Κατά Ιουλιανού*, που έγραψε ως απάντηση στον παγανιστή αυτοκράτορα, 60 χρόνια αργότερα. Η πραγματεία του Ιουλιανού αποτελούνταν από τρία βιβλία, από τα οποία κυρίως το πρώτο ανασυντίθεται από τα αποσπάσματα του Κυρίλλου. Κάποια επιπλέον αποσπάσματα επιβιώνουν στον αντίλογο που συνέθεσε ο Θεόδωρος Μοψουεστίας προς τον Ιουλιανό⁴³.

Η ρητορική χρήση του προσωνυμίου «Γαλιλαῖος» αξιοποιείται πλήρως και ολοκληρώνεται στο έργο αυτό, όπου ο Ιουλιανός συμπεριλαμβάνει το σύνολο της διάσπαρτης πολεμικής του κατά του Χριστιανισμού, όπως σκιαγραφείται στα υπόλοιπα έργα και τις επιστολές του. Η άμεση επιδίωξη της πολεμικής του εκτίθεται με ενάργεια στην πρώτη παράγραφο⁴⁴: *Καλῶς ἔχειν ἔμοιγε φαίνεται τὰς αἰτίας ἐκθέσθαι πᾶσιν ἀνθρώποις, ὅφ' ὧν ἐπέισθην, ὅτι τῶν Γαλιλαίων ἡ σκευωρία πλάσμα ἐστὶν ἀνθρώπων ὑπὸ κακουργίας συντεθέν. ἔχουσα μὲν οὐδὲν θεῖον, ἀποχρησαμένη δὲ τῷ φιλομύθῳ καὶ παιδαριώδει καὶ ἀνοήτῳ τῆς ψυχῆς μορίῳ τὴν τερατολογίαν εἰς πίστιν ἤγαγεν ἀληθείας.*

Το έργο εντάσσεται συχνά σε μια τριάδα έργων πολεμικών κατά του χριστιανισμού, μετά το αποσπασματικό έργο του Κέλσου (που επιβιώνει στις εκτενείς αναφορές του Ωριγένη στο *Κατά Κέλσου*) και το *Κατά Χριστιανών* του Πορφυρίου. Έχει πολλαπλώς εντοπιστεί η βαθιά συγγένεια του συγκεκριμένου έργου του Ιουλιανού με τα έργα

αντίδραση του Σαλουστίου) και ο Σωκράτης Σχολαστικός (βλ. BUCK, Socrates Scholasticus, 309-310, αλλά και 312-313 για τις αντιφάσεις του Σχολαστικού).

43. BIRD, Recent Research, 287· SCICOLONE, Le accezioni, 73· RIEDWEG, With Stoicism and Platonism, 68-70. Για τα έργα του Κυρίλλου και του Θεοδώρου Μοψουεστίας, βλ. αντίστοιχα, T. BRÜGGEMANN – W. KINZIG – C. RIEDWEG, *Kyrill von Alexandrien: Gegen Julian, Buch 1-10 und Fragmente, Teil 1-2*, Berlin: De Gruyter 2016-2017, και A. GUIDA, *Replica a Giuliano Imperatore: adversus criminationes in Christianos Iuliani imperatoris*, Bologna: Centro Internazionale del Libro 1994. Ο Neumann προέκρινε τον τίτλο *Katà Χριστιανῶν κατηγορίαι*, όπως φαίνεται από την σχετική έκδοση του έργου, C.J. NEUMANN, *Iuliani imperatoris librorum contra Christianos quae supersunt*, Leipzig: Teubner 1880 (στο εξής *Ιουλ. Γαλ.*). Βλ. σχετικά, SCICOLONE, Le accezioni, 73 (σημ. 20).

44. *Ιουλ. Γαλ.* 39a-b.

των προκατόχων του, όμως εντοπίζονται προσπάθειες να αναδειχτούν κάποιες αποσχιστικές επιχειρηματολογικές προκείμενες, που έλκουν την καταγωγή τους από τον Ιάμβλιχο και τον Ιεροκλή. Ο ψόγος της διπλής αποστασίας, που θα δούμε παρακάτω ότι θεμελιώνει ο Ιουλιανός, έλκει την καταγωγή του από τον Κέλσο, όπως είχε παρατηρήσει ο Momigliano, όμως η σκωπτική χρήση του όρου «Γαλιλαῖος», απουσιάζει τόσο από τα ωριγέनिया αποσπάσματα του Κέλσου, όσο και από το σχετικό έργο του Πορφυρίου⁴⁵. Αντιθέτως, τα προαναφερόμενα έργα παρουσιάζουν έντονη χρήση του όρου «Χριστιανός», που αντίστοιχα εκλείπει από το corpus του Ιουλιανού, όπως φαίνεται και από τους παρατιθέμενους πίνακες στο τέλος της παρούσας εργασίας.

Στο κατά Γαλιλαίων ο Ιουλιανός ακολουθεί πολλαπλά νήματα αφηγηματικής και ρητορικής στρατηγικής:

α) αποδίδει στους «Γαλιλαίους» την κατηγορία της διπλής αποστασίας, πρώτα από τα πατροπαράδοτα ελληνικά έθιμα προς την ιουδαϊκή θρησκεία, κι ύστερα με την ακόλουθη απάρνηση του ιουδαϊσμού και την υιοθέτηση των αποστολικών και χριστολογικών διδαγμάτων⁴⁶.

β) επιχειρεί να αναδείξει πλήρως τις αντιφάσεις και την υποκρισία τόσο του ιουδαϊσμού όσο και της «αίρεσης των Γαλιλαίων», παραθέτοντας

45. Βλ. SCICOLONE, *Le accezioni*, 73 (σημ. 23): A. MOMIGLIANO, *The Disadvantages of Monotheism for a Universal State*, *CPh* 81(4) (1986), 289· GREENWOOD, *Julian's use of Asclepius*, 491 και 494-495. Οι παραπομπές στο *Contra Celsum* στην έκδοση M. BORRET, *Origène. Contre Celse*, 4 v., Paris: Éditions du Cerf 1967-1969, και στο *Κατὰ Χριστιανῶν* στην έκδοση A. VON HARNACK, *Porphyrius. Gegen die Christen*, *Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosoph.-hist. Kl.* 1. Berlin: Reimer 1916.

46. Βλ. Ιουλ. Γαλ. 42e-43b: Μικρὸν δὲ ἀναλαβεῖν ἄξιον, ὅθεν ἡμῖν ἥκει καὶ ὅπως ἔννοια θεοῦ τὸ πρῶτον, εἴτα παραθεῖναι τὰ παρὰ τοῖς Ἑλλήσι καὶ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις ὑπὲρ τοῦ θεοῦ λεγόμενα, καὶ μετὰ τοῦτο ἐπανερέσθαι τοὺς οὔτε Ἑλληνας οὔτε Ἰουδαίους, ἀλλὰ τῆς Γαλιλαίων ὄντας αἰρέσεως, ἀνθ' ὅτου πρὸ τῶν ἡμετέρων εἴλοντο τὰ παρ' ἐκείνοις, καὶ ἐπὶ τούτῳ, τί δὴ ποτε μὴδ' ἐκείνοις ἐμμένουσιν, ἀλλὰ κἀκείνων ἀποστάντες ἰδίαν ὁδὸν ἐτράποντο. ὁμολογήσαντες μὲν οὐδὲν τῶν καλῶν οὐδὲ τῶν σπουδαίων οὔτε τῶν παρ' ἡμῖν τοῖς Ἑλλήσιν οὔτε τῶν παρὰ τοῖς ἀπὸ Μωυσέως Ἑβραίοις, ἀπ' ἀμφοῖν δὲ τὰς παραπεπηγυῖας <τούτοις> τοῖς ἔθνεσιν ὥσπερ τινὰς Κῆρας δρεπόμενοι, τὴν ἀθεότητα μὲν ἐκ τῆς Ἰουδαϊκῆς ῥαδιουργίας, φαῦλον δὲ καὶ ἐπισευρυμένον βίον ἐκ τῆς παρ' ἡμῖν ῥαθυμίας καὶ χυδαίότητος, τοῦτο τὴν ἀρίστην θεοσέβειαν ἠθέλησαν ὀνομάζεσθαι. Επίσης, βλ. SCICOLONE, *Le accezioni*, 73.

σωρεία αποσπασμάτων από την Παλαιά Διαθήκη, τα Ευαγγέλια, και επικαλούμενος συνεχώς τον Μωυσή αλλά και τον Απόστολο Παύλο⁴⁷.

γ) αντιπαράβλλει στην παρουσία του Χριστού, την μορφή του Ασκληπιού, αποδίδοντάς της παρεμφερή χριστολογικά χαρακτηριστικά⁴⁸. ὁ γάρ τοι Ζεὺς ἐν μὲν τοῖς νοητοῖς ἐξ ἑαυτοῦ τὸν Ἀσκληπιὸν ἐγέννησεν, εἰς δὲ τὴν γῆν διὰ τῆς Ἥλιου γονίμου ζωῆς ἐξέφηνεν. οὗτος ἐπὶ γῆς ἐξ οὐρανοῦ ποιησάμενος τὴν πρόοδον, ἐνοειδῶς μὲν ἐν ἀνθρώπου μορφῇ περὶ τὴν Ἐπίδανρον ἀνεφάνη, πληθυνόμενος δὲ ἐντεῦθεν ταῖς προόδοις ἐπὶ πᾶσαν ὥρξε τὴν γῆν τὴν σωτήριον ἑαυτοῦ δεξιάν.

δ) υποβιβάζει τον ιουδαϊκό θεό αντιπαράθετοντας τα περιώνυμα επιτεύγματα των Ελλήνων στους τομείς της φιλοσοφικής, επιστημονικής, πολιτειακής και πολιτισμικής ζωής, και αποδίδοντάς τα στην ανωτερότητα των θεών των Ελλήνων⁴⁹: Ἀλλ' ἀρχὴν ἔδωκεν ὑμῖν ἐπιστήμης ἢ μάθημα

47. Βλ. ενδεικτικά αναφορές από τα έργα: α) *Γένεσις* (Ιουλ. Γαλ. 75a-93e-49b-c), β) *Ἐξοδος* (Ιουλ. Γαλ. 100a-b-152c-d-319e), γ) *Ἀριθμοί* (Ιουλ. Γαλ. 160d-e), δ) *Δευτερονόμιον* (Ιουλ. Γαλ. 155d-238c-261e-262b), ε) *Λευιτικόν* (Ιουλ. Γαλ. 299c-305b), στ) *Ἡσαΐας* (Ιουλ. Γαλ. 262c), ζ) *Κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιο* (Ιουλ. Γαλ. 291a), η) επιστολές του αποστόλου Παύλου (Ιουλ. Γαλ. 106b-229c-d-245c). Επίσης, βλ. BOWERSOCK, *Julian*, 102 και G. ALEXANDROPOULOS, Stylistic approach of Julian the Emperor and Gregory Nazianzean, *The Buckingham Journal of Language and Linguistics* 6 (2013), 4-5, όπου και εντοπίζονται αναλυτικά οι ρητορικές στρατηγικές στο εν λόγω έργο.

48. Βλ. Ιουλ. Γαλ. 200a-b. Βλ. επίσης, WRIGHT, *Julian*, v. I, 419 (σημ. 1)- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ, *Ιουλιανός*, 240-242. GREENWOOD, *Julian's use of Asclepius*, 498-499 και 504. Μνεΐα του Ασκληπιού γίνεται τρεις φορές και στον λόγο *Εἰς τὸν βασιλέα Ἥλιον πρὸς Σαλούστιον*, LACOMBRADÉ, *L'empereur Julien*, v. 2.2 (στο εξής Ιουλ. Λόγ. 11), 144b-144c-153b. Η απόδοση χριστολογικῶν χαρακτηριστικῶν σε μείζονες πνευματικῆς μορφῆς του παγανισμοῦ, αποτυπώνεται ως συνήθης τακτικὴ της παγανιστικῆς γραμματεΐας. Βλ. σχετικὰ, α) για τον Πυθαγόρα, στον βίο που συνέθεσε ο Ιάμβλιχος, U. KLEIN, *Iamblichi de vita Pythagorica liber*, Leipzig: Teubner 1937 (στο εξής Ιάμβ. Πυθ.), 2.5 (ο Πυθαγόρας ως γνιος του Απόλλωνα)- 2.8-8.36-28.134-136, β) για τον Ιάμβλιχο, βλ. Ευν. ΒΣ. 5.1.7-9-5.1.13-15-5.2.3-7, γ) για τον Απολλώνιο από τα Τύανα, βλ. Ευν. ΒΣ. 2.1.3-5.

49. Βλ. Ιουλ. Γαλ. 178a-b, καθώς και SCICOLONE, *Le accezioni*, 73 (σημ. 22). Βλ. επίσης, Ιουλ. Γαλ. 218b: εἰ δὲ ταῦτα ἀληθῆ φαμεν, ἓνα μοι κατὰ Ἀλέξανδρον δεῖξαιτε στρατηγόν, ἓνα κατὰ Καίσαρα παρὰ τοῖς Ἑβραίοις. οὐ γὰρ δὴ παρ' ὑμῖν. Αντίστοιχη συλλογιστική αναπτύσσει και ο Λιβάνιος στον λόγο *Πρὸς Θεοδόσιον τὸν βασιλέα ὑπὲρ τῶν ἱερῶν* (Λιβ. Λόγ. 30.31): ποτέροις ἀκολουθοῦντες οἱ τὰ μέγιστα ἀπὸ μικρῶν καὶ φαύλων τῶν πρώτων ἀφορμῶν Ῥωμαῖοι δυνηθέντες ἐδυνήθησαν, τῷ <θεῷ> τούτων ἢ οἷς ἱερὰ καὶ βωμοὶ <καὶ> παρ' ὧν ὃ τι χρὴ ποιεῖν ἢ μὴ ποιεῖν, ἥκουον διὰ τῶν μάντεων;

φιλόσοφον; καὶ ποῖον; ἡ μὲν γὰρ περὶ τὰ φαινόμενα θεωρία παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἐτελειώθη, τῶν πρώτων τηρήσεων παρὰ τοῖς βαρβάροις ἐν Βαβυλῶνι γενομένων· ἡ δὲ περὶ τὴν γεωμετρίαν ἀπὸ τῆς γεωδαισίας τῆς ἐν Αἰγύπτῳ τὴν ἀρχὴν λαβοῦσα πρὸς τοσοῦτον μέγεθος ἠϋξήθη· τὸ δὲ περὶ τοὺς ἀριθμοὺς ἀπὸ τῶν Φοινίκων ἐμπόρων ἀρξάμενον τέως εἰς ἐπιστήμης παρὰ τοῖς Ἑλλήσι κατέστη πρόσχημα.

Στο πλαίσιο αυτό, απευθύνει στους Χριστιανούς το ερώτημα⁵⁰: Τοῦ χάριν ὑμεῖς τῶν παρ' Ἑλλήσι παρεσθίετε μαθημάτων, εἴπερ αὐτάρκης ὑμῖν ἐστὶν ἡ τῶν ὑμετέρων γραφῶν ἀνάγνωσις; Ακολουθώντας τους προκαλεί να μορφώνουν τα παιδιά τους μόνο με τις Γραφές, ώστε να αποδειχθεί στην πράξη η κατωτερότητα της χριστιανικής γραμματείας⁵¹. Υπονοεῖ βέβαια ὅτι αφού οι Χριστιανοὶ αποζητοῦν τον παιδευτικὸ ρόλο των ἔργων της ελληνικῆς γραμματείας, ἡ ἀξία καὶ ἡ ανωτερότητά της εἶναι αυταπόδεικτη.

ε) ἰσχυροποιεῖ τὴν αἴσθηση τῆς αποστασίας των «Γαλιλαίων», ἐντάσσοντας στο ἔργο του τὸ ἐθνώνυμο «Ιουδαῖος», τὸ ὁποῖο προσπαθεῖ να αποδώσει σε διακριτὰ τμήματα του κοινού του, ὥστε να ἀναγείρει ἓναν σύγχρονο πολιτισμικά καὶ θρησκευτικά Ιουδαῖο καὶ να τὸν θέσει σε ἀντιπαράθεση με τοὺς «Γαλιλαίους».

Πράγματι, ὁ ὅρος «Ιουδαῖος» ἐντοπίζεται μόνο στο *κατὰ Γαλιλαίων* καὶ σε δύο ἐπιστολές του Ιουλιανού, τὴν ἐπιστολή 84 πρὸς τὸν ἀρχιερέα Ἀρσάκειο, καὶ τὸ ἐκτενές ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς 89b. Ἡ ἐκκωφαντικὴ ἀπουσία του ὅρου στο ὑπόλοιπο *corpus* του Ιουλιανού, καὶ ἡ ξαφνικὴ ἀφθονία των ἐπικλήσεων στο παρόν ἔργο, ἔχει ἀποδοθεῖ στον στρατηγικὸ σχεδιασμὸ του Ιουλιανού να ἀντιπαραθέσει στον χριστιανισμό τὸν ιουδαϊσμό καὶ να προκαλέσει μία «ἐμφύλια», «ἐνδοθρησκευτικὴ» σύγκρουση, σχέδιο που ἐνδεχομένως δὲν εἶχε συλλάβει καὶ ἀδυνατούσε να ἐφαρμόσει πρὶν τὴν ἀφίξη καὶ παραμονή του στὴν Ἀντιόχεια. Ἀκόμη, ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ Ιουλιανὸς ἔλαβε θετικὲς διαβεβαιώσεις ἀπὸ τὴν ἐβραϊκὴ κοινότητα τῆς Ἀντιοχείας, στὴ ἀρωγὴ τῆς ὁποίας ἐνδεχομένως ὑπολόγιζε γιὰ τὴν ἐπιτυχία του θρησκευτικοῦ μεταρρυθμιστικοῦ του προγράμματος⁵².

50. Ιουλ. *Γαλ.* 229c.

51. Ιουλ. *Γαλ.* 229e-230a.

52. Βλ. DOWNEY, *Julian the Apostate*, 308 (σημ.11)· M. HANAGHAN, βιβλιοκρισία του

Παρά τις διαφωνίες που εκθέτει στο κατά Γαλιλαίων προς την ιουδαϊκή θρησκεία και τον μωσαϊκό νόμο, ο Ιουλιανός προσπάθησε να προσεγγίσει την εβραϊκή κοινότητα, εξαίροντας τις λατρευτικές της συνήθειες και αποδεχόμενος στο ιεραρχικά δομημένο, πολυθεϊστικό πάνθεον, τον ιουδαϊκό Θεό⁵³: καίτοι τοῦτο μὲν ἐγὼ πρὸς ὑμᾶς ἐκ περιουσίας εἶπον, ἐπεὶ μοι τὴν ἀρχὴν ἐρρέθη βουλομένῳ δείξαι τοῖς ἔθνεσιν ὁμολογοῦντας Ἰουδαίους ἔξω τοῦ νομίζειν ἓνα θεὸν μόνον. ἐκεῖνο γὰρ αὐτῶν μὲν ἴδιον, ἡμῶν δὲ ἀλλότριον, ἐπεὶ τὰ γε ἄλλα κοινὰ πῶς ἡμῖν ἐστι, ναοὶ, τεμένη, θυσιαστήρια, ἀγνεῖαι, φυλάγματα τινα, περὶ ὧν ἢ τὸ παράπαν οὐδαμῶς ἢ μικρὰ διαφερόμεθα πρὸς ἀλλήλους.

Στο ίδιο στρατηγικό πλαίσιο εντάσσεται και η μέριμνά του να ξαναχτίσει τον ναό του Σολομώντα στην Ιερουσαλήμ, ὅραμα το οποίο διακόπηκε από έναν καταστροφικό σεισμό και τον ακόλουθο θάνατο του Ιουλιανού λίγο αργότερα στο περσικό μέτωπο⁵⁴. Σε αυτή την πρόθεση αναφέρεται στις επιστολές 89b και 134⁵⁵.

Συμπεραίνουμε πως το προσωνύμιο «Γαλιλαῖος» διατρέχει μεγάλο μέρος του ιουλιανικού corpus για να περαιώσει την δική του εντελέχεια,

βιβλίου του : A. FINKELSTEIN που σημειώνεται στην σημ. 22, στο: *Journal of Early Christian Studies* 27(4) (2019), 669. R. S. FALCASANTOS, βιβλιοκρισία του ίδιου βιβλίου στο: *ChHist* 88(3) (2019), 794.

53. Βλ. Ιουλ. Γαλ. 306a-b. Επίσης, βλ. Ιουλ. Γαλ. 100c: προσήκει <τοῖνυν> τὸν τῶν Ἑβραίων θεὸν οὐχὶ δὴ παντὸς κόσμου γενεσιουργὸν ὑπάρχειν οἶεσθαι καὶ κατεξουσιάζειν τῶν ὄλων, συνεστάλθαι δὲ, ὡς ἔφην, καὶ πεπερασμένην ἔχοντα τὴν ἀρχὴν ἀναμῖξ τοῖς ἄλλοις νοεῖσθαι θεοῖς.

54. Βλ. Σωζ. *ΕΙ*. 5.22.1-13. BOWERSOCK, *Julian*, 88-90. L. SCHIFFMAN, Jerusalem: Twice Destroyed, Twice Rebuilt, *CW* 97(1) (2003), 39. D. LEVENSON, The ancient and medieval sources for the Emperor Julian's attempt to rebuild the Jerusalem Temple, *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 35(4) (2004), 410). Για τους στρατηγικούς σκοπούς αυτού του εγχειρήματος, βλ. FALCASANTOS (στην βιβλιοκρισία που σημειώνεται παραπάνω, σημ. 52), 795. Επίσης, βλ. BIRD, Recent Research, 283 και 289, όπου τίγονται ακροθιγώς η ερμηνεία του Bowersock πάνω στην ανακατασκευή του ναού και η αντίθετη γνώμη του Avi-Yonah στο βιβλίο του *The Jews of Palestine*.

55. Βλ. Ιουλ. Επ. 89b: οἱ γὰρ ἡμῖν ὀνειδίζοντες τὰ τοιαῦτα, τῶν Ἰουδαίων οἱ προφῆται, τί περὶ τοῦ νεῶ φήσουσι τοῦ παρ' αὐτοῖς τρίτον ἀνατραπέντος, ἐγειρομένου δὲ οὐδὲ νῦν; Ἐγὼ δὲ εἶπον οὐκ ὀνειδίζων ἐκείνοις, ὅς γε τοσούτοις ὕστερον χρόνοις ἀναστήσασθαι διενοήθην αὐτὸν εἰς τιμὴν τοῦ κληθέντος ἐπ' αὐτῷ Θεοῦ, καὶ Ιουλ. Επ. 134: Ἀνεγείρω γὰρ μετὰ πάσης προθυμίας τὸν ναὸν τοῦ Ὑψίστου Θεοῦ.

εντασσόμενο στα όψιμα, «αντιοχικά» έργα του Ιουλιανού, στη μία άκρη του ρητορικά κατασκευασμένου διπόλου «Γαλιλαῖοι» – «Ιουδαῖοι».

2.2. ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΘΝΩΝΥΜΟΥ «ἝΛΛΗΝ»

Όπως είναι γνωστό, κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, ο όρος «Ἕλλην» εμφανίζεται με μία παράλληλη σημασιодότηση, που δεν παραπέμπει πλέον σε κάποιο φυλετικό, γλωσσικό ή πολιτισμικό κριτήριο, αλλά υιοθετεί μία ακραιφνώς θρησκευτική υφή, αυτήν του παγανιστή⁵⁶. Στους ερχόμενους αιώνες, η εθνοτική συνιστώσα ατονεί, με αποτέλεσμα η θρησκευτική σημασιολογία να απομείνει δεσπόζουσα, μέχρι τους μακρινούς 11ο-13ο αιώνες, όπου ο όρος χρησιμοποιείται ξανά για να υποδηλώσει μία σύγχρονη ελληνική ταυτότητα, όσους κατοικούν σε ελληνικά εδάφη ή φέρουν καταγωγή από τους αρχαίους Έλληνες⁵⁷.

56. TIERNEY, Julian the Apostate, 583· Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Το Ελληνικό Έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Πόλις 2004, 50-55· Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Έλληνες. Το χαμένο όνομα 337 μ.Χ.-1821*, Αθήνα: Ταξιδευτής 2018, 54-55. Σχετικά με τον όρο «Έλλαδικός», ο οποίος επιστρατεύεται σποραδικά ως υποκατάστατο του θρησκευτικού πλέον όρου «Ἕλλην», βλ. Ρ. CHARANIS, The term Helladikoi in Byzantine texts of the sixth, seventh and eighth centuries, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 615-620· Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Οι περιπέτειες των εθνικών ονομάτων των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος ⁵2018, 126, και αντίθετη άποψη, Θ. ΚΟΡΡΕΣ, Το κίνημα των «Έλλαδικών», *Βυζαντιακά* 1 (1981), 45 (όπου επικεντρώνεται στην χρήση του όρου στον Θεοφάνη και τον Πατριάρχη Νικηφόρο), καθώς και τα σχετικά λήμματα στους SOPHOCLES, *Greek Lexicon*, 450· LSJ⁹, 535· MONTANARI, *Σύγχρονο Λεξικό*, 699.

57. Βλ. Α. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Ρωμαϊκή ταυτότητα, ελληνική ταυτότητα (Π'·ΙΕ' αί.), *Σύμμεικτα* 7 (1987), 190-191· Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο ¹³2007, 28-29· D. LIVANIOS, The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and Collective Identities in Greece (1453-1913), *The Historical Review* 3 (2007), 36-39 (όπου ο συντάκτης αναφέρεται ειδικά στον 15ο αί.)· G. PAGE, *Being Byzantine. Greek Identity before the Ottomans*, Cambridge University Press 2008, 63-67 [=Οι Έλληνες πριν τους Οθωμανούς. Ο εθνισμός στο Ύστερο Βυζάντιο, μετάφρ. Γ. ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ - Α. ΠΑΠΑΣΥΡΙΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα: Θύραθεν 2014, 81-85]· Τ. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, The terms 'Ρωμαῖος, Ἕλλην, Γραικός in the Byzantine Texts of the first Half of the 13th Century, *ByzSym* 24(1) (2015), 167-172· R. BEATON, *Η ιδέα του έθνους στην Ελληνική Λογοτεχνία. Από το Βυζάντιο στη σύγχρονη Ελλάδα*, μετάφρ. Ε. ΠΙΠΙΝΗ - Π. ΝΟΤΙΑ, Ηράκλειο: Πανεπιστημικές Εκδόσεις Κρήτης 2015, 20-34· Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΑΗ-HERING, Έλλην, Γραικός, Ρωμηός: από το πολυεθνικό στο εθνικό, στο: *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, επιμ. Ο. ΚΑΤΣΙΑΡΑΗ-HERING - Α. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ - Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ - Β. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, Αθήνα: Ευρασία 2018,

Φυσικά, η θρησκευτική συνιστώσα εξακολουθεί να εντοπίζεται κατά την διάρκεια του Μεσαίωνα, όπως βεβαιώνει το σχετικό λήμμα στο λεξικό του Κριαρά, και ορισμένως επιβιώνει μέχρι τις παραμονές του 1821⁵⁸.

Οι μείζονες λεξικογραφικές καταγραφές του λήμματος «Ἕλλην» αποτελούν ένα οδηγητικό νήμα, τόσο για να αντιληφθούμε την πολυπλοκότητα και την μεταβλητότητα του όρου, όσο και για να την τοποθετήσουμε μέσα στον χρόνο. Οι Liddell και Scott και ο Lampe, στην επεξήγηση “pagan”, παραθέτουν παραπομπές όπου όλες αναφέρονται στον 4ο αιώνα, ή αργότερα, ενώ στην επεξήγηση “gentiles”, ατροφεί η θρησκευτική συνιστώσα για να υποδηλωθεί γενικώς ο άλλος, ο μη Εβραίος⁵⁹. Ο Montanari, στην επεξήγηση «ειδωλολάτρης», πέραν της περιώνυμης επιστολής 114 του Ιουλιανού, παραπέμπει και σε ένα απόσπασμα από τις *Πράξεις των Αποστόλων*⁶⁰, ενώ οι Kittel και Friedrich έχουν ενδοιασμούς να ταυτίσουν την καινοδιαθηκική χρήση του όρου «Ἕλλην» με το λήμμα “gentile”⁶¹.

26-27· ΧΡΗΣΤΟΥ, *Οι περιπέτειες*, 129-138 G. STEIRIS, *History and Religion as Sources of Hellenic Identity in Late Byzantium and the Post-Byzantine Era*, *Genealogy* 4 (2020), 16-32. Ο CHARANIS, *The term Helladikoι*, 619, εντοπίζει στο μεσοδιάστημα αυτό (4ο-11ο αι.) κάποιες σποραδικές χρήσεις του όρου «Ἕλλην» με την πρότερη εθνοτική του σημασία.

58. Βλ. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, τ. ζ', Θεσσαλονίκη 1978, 1· Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΑΗΣ, *Οι Αρχαίοι Έλληνες στη Νεοελληνική Λαϊκή Παράδοση*, Αθήνα: ΜΙΕΤ '1997, 13-14· Ε. ΓΑΖΙ, *Reading the Ancients: Remnants of Byzantine Controversies in the Greek National Narrative*, *Historein* 6 (2006), 145· LIVANIOS, *The Quest*, 56-57 και 64. Αξίζει να σημειώσουμε πως το εθνώνυμο επιβιώνει διαμέσου της δημοτικής παράδοσης με μια ευρύτερη ποικιλομορφία, όπως όταν εκφέρεται ως συνώνυμο του γενναίου, του αντρειωμένου ή του ήρωα. Βλ. σχετικά, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Γλωσσικά έρευνα*, *ΑΠ* 12 (1946), 13-14· Α. Ι. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, *Έκθεσις λαογραφικής έρεύνης εις τὸν νομὸν Τριτάλων* (16 Αὐγούστου – 2 Σεπτεμβρίου 1968), *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 20/21 (1969), 397-399· ΚΑΚΡΙΑΗΣ, *Οι Αρχαίοι Έλληνες*, 13-52· LIVANIOS, *The Quest*, 57-58· ΧΡΗΣΤΟΥ, *Οι περιπέτειες*, 126-128.

59. Βλ. LSJ⁹, 536· LAMPE, 451 (βλ. και το λήμμα «Ἑλληνικός», όπου συγχωνεύονται οι επεξηγήσεις “pagan” και “gentile”). Επίσης, βλ. SOPHOCLES, *Greek Lexicon*, 451. Για το λήμμα *gentiles*, βλ. F. L. CROSS & E. A. LIVINGSTONE, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford University Press ³1997, 664.

60. Βλ. MONTANARI, *Σύγχρονο Λεξικό*, 700.

61. Βλ. G. KITTEL & G. FRIEDRICH, *Theological Dictionary of the New Testament*, trans. G. W. BROMILEY, W. B. Eerdmans Publishing Company: Grand Rapids (MI) 1985, 202. Βλ. επίσης F. W. DANKER, *The Concise Greek-English Lexicon of the New Testament*, University

Η απολογητική γραμματεία του 2ου αιώνα πλαισιώνει εντονότερα το λήμμα «Ἑλλην» με θρησκευτική χροιά, οπότε εμφανίζονται συγγράμματα και λόγοι με τον εθνωνυμικό όρο να δεσπόζει στον τίτλο τους, συνήθως συνοδεύοντας τις προθέσεις «προς» ή «κατά»⁶².

Προσεγγίζοντας τον 4ο αιώνα, ο Bowersock αναδεικνύει τους παγανιστές ως ανανεωτές αυτής της καινοφανούς θρησκευτικής χρήσης, η οποία σύντομα γίνεται αποδεκτή από μεγάλη μερίδα των χριστιανών λογίων (Ευσέβιος Καισαρείας, Μέγας Αθανάσιος, κ.α.). Συγκεκριμένα, αναφέρει τις επιστολές του Ιουλιανού του Σύρου προς τον φιλόσοφο Ιάμβλιχο ως τις πρώτες σαφείς ενδείξεις της νέας σημασιολογίας⁶³. Ο όρος «Ἑλλην» και «ἑλληνικός» έρχεται να αντικαταστήσει αυτό που στα παλαιότερα κείμενα χριστιανών συγγραφέων δηλώνεται συχνά με την λέξη «ἔθνικός»⁶⁴.

of Chicago Press 2009, 123, όπου η καινοδιαθηκική χρήση του όρου γειτνιάζει περισσότερο με γλωσσικούς ή πολιτισμικούς προσανατολισμούς, παρά με αμιγώς θρησκευτικούς, ενώ ο J. H. THAYER, *A Greek-English Lexicon of the New Testament*, Woodstock, Georgia: American Book Company 1889, 205, ισχυρίζεται πως όταν ο όρος «Ἑλλην» έρχεται σε αντιπαράθεση με τον όρο «Ιουδαίος» η δεσπόζουσα αντίθεση είναι θρησκευτικής υφής.

62. Βλ. την συνοπτική αναφορά της ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ, *Ιουλιανός*, 29-31. Σχετικά με την συναγωγή των έργων που φέρουν το λήμμα «Ἑλλην» στον τίτλο τους, βλ. P. J. HAMELL, *Handbook of Patrology*, Alba House: New York 1968, 39-41· Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατρολογία*, τομ. Α'. Εισαγωγή, Β' και Γ' αιώνας, Αθήνα: Γρηγόρη 2011, 241· 247· 248· 289· 306· 327· 349· 375.

63. Βλ. G. W. BOWERSOCK, *Hellenism in Late Antiquity*, Michigan University Press 1993, 10 [=Ο Ελληνισμός στην Ύστερη Αρχαιότητα, μετάφρ. Μ. Γιόση, Αθήνα: MIET 1996, 32]. Στην μονογραφία του για τον Ιουλιανό, ο BOWERSOCK, *Julian*, 84 (σημ. 15) σημειώνει πως η συσχέτιση του μετασχηματισμού του εθνωνύμου με τον κύκλο του Ιαμβλίκου, βασίζεται στον W. Koch. Βλ. επίσης, A. JOHNSON, Greek Ethnicity in Eusebius' "Praeparatio Evangelica", *AJPh* 128(1) (2007), 95-96. Σχετικά με τις επιστολές του Ιουλιανού του Σύρου, βλ. α) WRIGHT, *Julian*, v. III, xlix-li, και 237-267 (όπου έχουν ενσωματωθεί ως νόθες), β) Ε. ΦΑΣΣΑ, *Ιουλιανού του Σύρου. Επιστολές στον φιλόσοφο Ιάμβλιχο*, Αθήνα: Στιγμή 2016 και, γ) ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ, *Ιουλιανός*, 38: «Ἐκεῖνο ποῦ ἐντυπωσιάζει τὸν ἀναγνώστη αὐτῆς τῆς ἀλληλογραφίας εἶναι ἡ ἰδιότυπη χρήση τοῦ ὅρου τὸ ἑλληνικόν. Ὡς τότε «τὸ ἑλληνικόν» σήμαινε εἴτε τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος εἴτε τὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Μὲ τὸν Σύρο Ἰουλιανὸ ὁ ὅρος ἀποκτᾷ ἔντονη θρησκευτικὴ χροιά ποῦ ἐπεκτείνεται καὶ στὴ λέξη «Ἑλλην». Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ θρησκευτικὴ κοινότητα στὴν ἀπειλούμενη πίστι τῆς ὁποίας ἔδωσε νέο περιεχόμενο, κατεύθυνση καὶ πάθος ὁ Ἰάμβλιχος».

64. Βλ. BOWERSOCK, *Hellenism*, 10-11 [=Ο Ελληνισμός, 33] και τα σχετικά λήμματα

Από τις ανωτέρω καταγραφές συμπεραίνουμε ότι τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες το λήμμα «Ἕλλην» και τα παράγωγά του διαπλέκεται με τα λήμματα «ἔθνος» – «ἐθνικός» και το λατινικό “gentilis”, περιπλέκοντας οποιαδήποτε διανυγή συμπεράσματα ως προς το βάθος, την εγκυρότητα και τον ακριβή χρονολογικό προσδιορισμό της θρησκευτικής σημασιολογίας.

Στους λόγους και τις επιστολές του Ιουλιανού, στοχαστή ο οποίος βρίσκεται στο μεταίχμιο ως προς τα ζητήματά μας, οι όροι «Ἕλλην» και «ἐλληνικός» είναι καταδικασμένοι να υιοθετούν ποικίλες σημασίες, ανάλογα με την στοχοθεσία του έργου, αλλά και την χρονική περίοδο της συγγραφής του. Τα πρώτα χρόνια όπου τις πνευματικές του αναζητήσεις καλύπτει μία μυστικοπάθεια, οι σχετικοί όροι περιορίζονται είτε όταν γίνεται αναφορά στην κλασική Ελλάδα και τους αρχαίους Έλληνες, είτε όταν απευθύνεται στους σύγχρονους του Έλληνες, οι οποίοι είναι γεωγραφικά καθοριζόμενοι.

Στο *Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιον* ο όρος «Ἕλλην» απαντά τέσσερις φορές, όλες σε αναφορά περιστατικών της αρχαίας Ελλάδας. Παρεμφερείς χρήσεις, με πιθανούς γεωγραφικούς ή πολιτισμικούς συμφυρμούς, παρατηρούνται στους λόγους *Περὶ τῶν τοῦ αὐτοκράτορος πράξεων ἢ περὶ βασιλείας* (εντοπίζονται 11 φορές οι

στους LAMPE, 407· KITTEL & FRIEDRICH, *Theological Dictionary*, 178-179· MONTANARI, *Σύγχρονο Λεξικό*, 632. Ο προσδιορισμός αυτός επιβιώνει και τον 4ο αιώνα: α) για τον επιθετικό προσδιορισμό εθνικός, βλ. ενδεικτικά, στον *Βίο Κωνσταντίνου* του Ευσεβίου, F. WINKELMANN, *Eusebius Werke, Band 1.1: Über das Leben des Kaisers Konstantin*, Berlin: Akademie Verlag 1975 (στο εξής Ευσ. ΒΚ.), 4.19: Ὅπως καὶ τοὺς ἐθνικοὺς στρατιώτας ἐν κυριακαῖς εὐχεσθαι προσέταξεν· β) για το λήμμα ἔθνος, συνήθως σε πληθυντικό αριθμό, και με την ανάλογη σημασιολογία, βλ. Ευσ. ΒΚ. 4.29: τὴν τῶν ἐθνῶν δεισிடαιμονίαν, και στο *Contra Gentes* του Αθανασίου Αλεξανδρείας, R. W. THOMSON, *Athanasius. Contra gentes and de incarnatione*, Oxford Clarendon Press 1971, 40: καὶ καθόλου τὴν τῶν ἐθνῶν εἰδωλολατρείαν ἀθεότητα καὶ ἀσέβειαν οὕσαν ἀπέδειξεν· 46: ἀνελὼν τὴν τῶν ἐθνῶν ἢ εἰδώλων ἀθεότητα. Συνχά χρησιμοποιεῖται για να δηλωθεῖ ο ειδωλολατρικός κόσμος και το τοπικό επίρρημα «ἐξωθεν». Βλ. τα αντίστοιχα λήμματα: α) THAYER, *A Greek-English Lexicon*, 226· LAMPE, 503-504· MONTANARI, *Σύγχρονο Λεξικό*, 765, β) ενδεικτικά, τις επιστολές 32 και 79 του Γρηγόριου Ναζιανζηνού, P. GALLAY, *Saint Grégoire de Nazianze. Lettres*, v. 1, Paris: Les Belles Lettres 1964, 32: θαυμάζω δὲ καὶ τῶν ἐξωθεν τοὺς τούτοις παραπλησίους, οἷον τὸν Ἀνάξαρχον ἐκείνον, τὸν Ἐπίκτητον, τὸν Σωκράτην [...], και 79: μηδὲ τοὺς ἡμετέρους νόμους ἀτιμάσασαν, ἐπὶ τοὺς ἐξωθεν καταφεύγειν.

όροι «Ἑλλήν» – «Ἑλληνικός» και δύο φορές ο όρος «Ἑλλάς»), *Εὐσεβίας τῆς βασιλίδος ἐγκώμιον* (εντοπίζονται πέντε φορές οι όροι «Ἑλλήν»-«Ἑλληνικός» και πέντε ο όρος «Ἑλλάς», με δύο εξαιρέσεις που φανερώνουν συγχρονική ελληνική καταγωγή και θα μνημονευθούν παρακάτω), και *Ἐπὶ τῇ ἐξόδῳ τοῦ ἀγαθωτάτου Σαλουστίου παραμυθητικὸς εἰς ἑαυτὸν* (τέσσερις αναφορές στον όρο «Ἑλλήν»)⁶⁵.

Ελάχιστα ευρήματα προσφέρουν και οι πρώιμες επιστολές του Ιουλιανού ως προς την συζητούμενη σημασιοδοτική μεταστροφή. Στην επιστολή 19 εντοπίζουμε την μοναδική εμφάνιση στις πρώιμες επιστολές του μελετούμενου όρου, όπου πιθανά αναφέρεται στην Ελλάδα ως διοικητική επαρχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας⁶⁶. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η *Επ.* 8, όπου αναπαράγεται το στερεοτυπικό κλασικότροπο δίπολο «Ἑλληνας-βάρβαρος», και η ελληνική γλώσσα τρανώνεται ως το μοναδικό ανάχωμα στον εκβαρβαρισμό: *Τὰ δὲ ἐμά, εἰ καὶ φθεγγοίμην Ἑλληνιστί, θαυμάζειν ἄξιον· οὕτως ἐσμέν ἐκβεβαρβαρωμένοι διὰ τὰ χωρία*⁶⁷.

65. Στο έργο αυτό εντοπίζουμε μία χρήση του όρου με ακραιφνώς πολιτισμικό περιεχόμενο (Ιουλ. Λόγ. 4.252a-b): *Κελτοῖς γὰρ ἑμαυτὸν ἦδη διὰ σὲ συντάττω, ἄνδρα εἰς τοὺς πρώτους τῶν Ἑλλήνων τελοῦντα καὶ κατ' εὐνομίαν καὶ κατὰ ἀρετὴν τὴν ἄλλην, καὶ ῥητορείαν ἄκρον καὶ φιλοσοφίας οὐκ ἄπειρον, ἧς Ἑλληνες μόνοι τὰ κράτιστα μετεληλύθασι.* Ο Σαλουστίος χαρακτηρίζεται δυνάμει Ἑλληνας, ως αριστεύσας στην ευνομία, την αρετή, την ρητορική και τη φιλοσοφία. Ανάλογη σημασιοδότηση εντοπίζουμε στον Ιάμβλιχο (βλ. Ιάμβ. Πυθ. 8.44: *σχεδὸν γὰρ ταῖς ἀγωγαῖς διαφέρειν τοὺς μὲν ἀνθρώπους τῶν θηρίων, τοὺς δὲ Ἑλληνας τῶν βαρβάρων, τοὺς δὲ ἐλευθέρους τῶν οἰκετῶν, τοὺς δὲ φιλοσόφους τῶν τυχόντων*) ενώ ο Λιβάνιος ονομάζει «Ἑλληνα» αυτόν που μιλάει την ελληνική γλώσσα (βλ. Λιβ. Λόγ. 11.184: *οὕτω νῦν εἰς δύο πόλεις τὰ τῶν Ἑλλήνων καλὰ, τήνδε τε καὶ τὰς Ἀθήνας, εἰ δὴ τοῖς λόγοις μᾶλλον ἢ τῷ γένει τὸν Ἑλληνα κλητέον*, και BOWERSOCK, *Hellenism*, 10 [=Ο Ελληνισμός, 32]).

66. Βλ. Ιουλ. *Επ.* 19: *ὁ τῶν Ἑλλήνων ἡγούμενος.* Σχετικά με την επιστολή, βλ. A. GARDNER, *Some Recently Published Letters of the Emperor Julian*, *English Historical Review* 2(7) (1887), 519-520 και WRIGHT, *Julian*, v. III, 234-235. Για το λήμμα *ἡγούμενος* και *ἡγέομαι*, βλ. MONTANARI, *Σύγχρονο Λεξικό*, 934-935.

67. Βλ. Ιουλ. *Επ.* 8, και THOMPSON, *The Emperor Julian's Knowledge of Latin*, 50-51. Το δίπολο «Ἑλληνες και βάρβαροι» απηχεί ολόκληρη την οικουμένη (βλ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Οι περιπέτειες*, 55) και εντοπίζεται συχνά στον Ιουλιανό (βλ. ενδεικτικά, Ιουλ. *Αθ.* 272c και *Εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους κύνας*, G. ROCHEFORT, *L'empereur Julien. Oeuvres complètes*, v. 2.1, Paris: Les Belles Lettres 1963, 187d). Για την υποχώρηση της αντίστιξης αυτής στα ελληνιστικά χρόνια, βλ. Κ. ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ, *Ἑλληνες και βάρβαροι. Κρίση και μετάπλαση*

Η ανακήρυξη του Ιουλιανού στη θέση του αυτοκράτορα απηχεί και στο συγκεκριμένο πεδίο έρευνας αντίστοιχες με τα προηγούμενα μεταβολές. Όπως είναι προφανές, ο όρος «Ἕλληνας» θα διατηρήσει την ιστορική του σημασιολογία στα σχετικά με τον αρχαίο, κλασικό ελληνισμό, όμως ταυτόχρονα θα εκδηλώσει κάποιες μεταπτώσεις σχετικές πλέον με την θρησκευτική ταυτότητα.

Στις επιστολές που χρονολογούνται κατά την διάρκεια της εκστρατείας του εναντίον του Κωνσταντίου, τη διαμονή του στην Κωνσταντινούπολη αλλά και την περιοδεία του στη Μικρά Ασία, εντοπίζεται τρεις φορές ο όρος «Ἕλληνας» και τρεις ο όρος «Ἑλλάδα». Στην επιστολή 60⁶⁸ αποκαλεί τον λαό της Αλεξανδρείας «Ἕλληνες», λόγω της καταγωγής τους, όχι λόγω της θρησκευτικής τους πεποίθησης, ούτε λόγω της γεωγραφικής τους τοποθέτησης στον κυρίως ελλαδικό χώρο. Επιβιώνει στον Ιουλιανό η έννοια της καταγωγής, είναι όμως πολύ πιθανό να την χρησιμοποιεί ως ρητορικό τέχνασμα, για να πείσει τον λαό της Αλεξανδρείας να φερθεί κατά τις υποδείξεις του, με σύνεση και γενναιότητα. Αφού αυτά είναι περιώνυμα γνωρίσματα των αρχαίων Ελλήνων και οι συγκαιρινοί του Αλεξανδρείας είναι απόγονοι αυτών, τους καθιστά περισσότερο υποχρεωμένους να φερθούν αντίστοιχα η ταυτότητα των προγόνων τους και όχι οι ίδιες οι εντολές του αυτοκράτορα: *Τὸ γὰρ τῆς ἐξουσίας ἀκαταφρόνητον καὶ τὸ ἀπηνέστερον καὶ καθαρὸν τῆς ἀρχῆς οὐποτ' ἂν δήμου περιίδοι τόλμημα μὴ καθάπερ νόσημα χαλεπὸν πικροτέρῳ διακαθᾶραι φαρμάκῳ. Προσφέρω δ' ἐγὼ ὑμῖν δι' ἄσπερ ἔναγχος ἔφην αἰτίας τὸ προσηγνέστατον, παραίνεσιν καὶ λόγους, ὑφ' ὧν εὖ οἶδ' ὅτι πεισθήσεσθε μᾶλλον, εἴπερ ἐστέ, καθάπερ ἀκούω, τό τε ἀρχαῖον Ἕλληνες καὶ τὰ νῦν ἔτι τῆς εὐγενείας ἐκείνης ὕπεστιν ὑμῖν ἀξιόλογος καὶ γενναῖος ἐν τῇ διανοίᾳ καὶ τοῖς ἐπιτηδεύμασιν ὁ χαρακτήρ.*

της έννοιας της ελληνικότητας στα χρόνια του Αλεξάνδρου και την ελληνιστική εποχή στο: *Ἕλληνας, Ρωμῆος, Γραικός* [όπως σημ. 57], 63-70.

68. Η επιστολή είναι επιτιμητική προς τους Αλεξανδρείας, λόγω του φόνου του τοπικού επισκόπου Γεωργίου από την Καππαδοκία τον Δεκέμβριο του 361. Ο Ιουλιανός επέλεξε να μην τους τιμωρήσει περαιτέρω (βλ. το σχετικό κεφάλαιο στον TEITLER, *The last pagan*, 35-40, και BOWERSOCK, *Julian*, 80-81. MARCOS, "He forced with gentleness", 198. GREENWOOD, *Julian's use of Asclepius*, 494). Μνεία στον φόνο του Γεωργίου κάνει ο Σωκράτης Σχολαστικός (BUCK, *Socrates Scholasticus*, 308-309) και ο Σωζομενός (Σωζ. *ΕΙ*. 5.7.1-9).

Ως ρητορικό τέχνασμα εμφανίζεται η καταγωγή από το ελληνικό γένος στο εγκώμιο της αυτοκράτειρας Ευσεβίας, όπου ακολουθείται το δίδαγμα των εγχειριδίων ρητορικής για αναφορά της ένδοξης καταγωγής του επαινούμενου προσώπου. Εκεί, εξαιρείται η μητέρα της Ευσεβίας και το σφόδρα Ἑλληνικὸν γένος της⁶⁹: *Τοσοῦτον δὲ ἴσως οὔτε εἰπεῖν οὔτε ἐπακοῦσαι πολλὸν καὶ ἐργῶδες, ὅτι δὴ γένος μὲν αὐτῇ σφόδρα Ἑλληνικόν, Ἑλλήνων τῶν πάντων, καὶ πόλις ἡ μητρόπολις τῆς Μακεδονίας, σωφροσύνη δὲ ὑπὲρ τε Εὐάδην τὴν Καπανέως καὶ τὴν Θετταλὴν ἐκείνην Λαοδάμειαν.*

Στον ίδιο λόγο, ο Ιουλιανός αναδεικνύει εμφαντικά και την δική του ελληνική καταγωγή, κάτι που θα επαναλάβει και σε μεταγενέστερα έργα του⁷⁰. Η χρήση των σχετικών ὀρων στα ανωτέρω αποσπάσματα ενδύεται μία δεσπόζουσα γεωγραφική συνιστώσα⁷¹.

Στην επιστολή 29 προς Ευθέριο, εντοπίζουμε τον ὄρο «Ἑλλήν» με θρησκευτικές συνδηλώσεις⁷²: *Ζῶμεν ὑπὸ τῶν θεῶν σωθέντες· ὑπὲρ ἐμοῦ δὲ αὐτοῖς θῆε τὰ χαριστήρια· θύσεις δὲ οὐχ ὑπὲρ ἑνὸς ἀνδρός, ἀλλ' ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων.*

Οι θυσίες προς χάριν του Ιουλιανού εγγράφονται εδώ ως προσφορά στο σύνολο των «Ελλήνων», ενώ ο Ιουλιανός προβάλλει ἑμμεσα ως σωτήρας του ελληνισμού. Η λειτουργία αυτή του λήμματος είναι σχεδόν ταυτόσημη και ενδεχομένως ἑλκει την καταγωγή της από τις επιστολές του Ιουλιανού του Σύρου, όπου ο δάσκαλός του Ιάμβλιχος ενδύεται αντίστοιχα σωτηριολογικά χαρακτηριστικά⁷³.

69. Βλ. J. BIDEZ, *L'empereur Julien*, v. 1.1 (στο εξής Ιουλ. Λόγ. 2), 110b.

70. Ιουλ. Λόγ. 2.118d: *ἐσμεν γὰρ τῆς Ἑλλάδος οἱ περὶ τὴν Θράκην καὶ τὴν Ἰωνίαν οἰκοῦντες ἔργοι.*

71. Η οικογένεια της Ευσεβίας καταγόταν από την Θεσσαλονίκη (βλ. PLRE, v. I, Cambridge 1971, 300-301, και BUNSON, *Encyclopedia*, 202).

72. Βλ. Ιουλ. Επ. 29· WRIGHT, *Julian*, v. III, 29 (σημ. 2)· BOWERSOCK, *Julian*, 63· F. CURTA, Atticism, Homer, Neoplatonism, and *Fürstenspiegel*: Julian's Second Panegyric on Constantius, *GRBS* 36(2) (1995), 192.

73. Βλ. Ερ. 76 στην έκδ. Wright (181 SC): *οὐδὲν οὔτω λυπηρὸν οὐδὲ δυσχερὲς ἐμαυτῷ συμβεβηκέναι φαῖν ἂν ὡς ὅτι σὲ τὸ κοινὸν τῶν Ἑλλήνων ἀγαθὸν ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον τὴν ἑῶαν ἀπολιπὼν οὐκ εἶδον, και, Ερ. 78 στην έκδ. Wright (184 SC): *σοί γε μὴν, ὦ γενναῖε, παντὸς ὡς εἰπεῖν τοῦ Ἑλληνικοῦ σωτῆρι καθεστῶτι.* Το ενδεχόμενο ο μετέπειτα αυτοκράτορας Ιουλιανός να εἶχε στην κατοχή του τις επιστολές του ομώνυμου Σύρου, θίγει η ΦΑΣΣΑ, *Επιστολές*, 12-14. Για την μαθητεία του Ιουλιανού στον κύκλο των διαδόχων του Ιαμβλίου, βλ. Ευν. ΒΣ. 7.1.9-7.2.13.*

Ανάλογο περιεχόμενο έχει το λήμμα στην επιστολή 78, *Ἀριστοξένω φιλοσόφῳ*, όπου ο Ιουλιανός αποκαλεί πλέον με ενάργεια και αυτοπεποίθηση τους ομοϊδεάτες του ως Ἕλληνες, και τους διακρίνει από την πλειοψηφία του λαού της Καππαδοκίας που δεν προσφέρουν θυσίες στους θεούς⁷⁴: *Ἐντυχε γοῦν ἡμῖν περὶ τὰ Τύανα πρὸς Διδὸς φίλιου καὶ δεῖξον ἡμῖν ἄνδρα ἐν Καππαδόκαις καθαρῶς Ἑλληνα: τέως γὰρ τοὺς μὲν οὐ βουλομένους, ὀλίγους δέ τινας ἐθέλοντας μὲν, οὐκ εἰδότας δὲ θύειν ὀρῶ.*

Οι ύστερες χρονολογικά επιστολές του, όσες αποδίδονται στους μήνες παραμονής του Ιουλιανού στην Αντιόχεια, εμφανίζουν πέντε φορές τον όρο «Ἕλλην» σε ποικίλα γένη, αριθμούς και πτώσεις, δύο σε αναφορά των Ελλήνων της ομηρικής Ιλιάδας (Ιουλ. Επ. 82 και 88) και τις υπόλοιπες με τις προαναφερόμενες θρησκευτικές συνδηλώσεις⁷⁵. Ειδικά η επιστολή 114 μνημονεύεται συχνά στις λεξικογραφικές καταγραφές ως ενδεικτική της θρησκευτικής χρήσης του μελετώμενου όρου⁷⁶.

Η επιστολή 98 περιέχει το επίθετο «Ἑλληνικόν», το οποίο προσδιορίζει το χωριό Βάτνες⁷⁷. Η Wright αποδίδει θρησκευτικό περιεχόμενο στον όρο, ενώ ο Bouffartigue συμφωνεί και παραθέτει την διαφωνία του Nuffelen⁷⁸.

74. Βλ. Ιουλ. Επ. 78 και JOHNSON, *Greek Ethnicity*, 96. Επίσης, βλ. την σύμφωνη γνώμη για την σημασιολογία του όρου στην επιστολή 78, στους BOWERSOCK, *Julian*, 85-86 και TEITLER, *The last pagan*, 91 και 180 (σημ. 2), αλλά και την ενδιαφέρουσα λεξικογραφική καταγραφή του Σκαρλάτου Βυζαντίου, όπου στο σχετικό λήμμα και στην επεξήγηση «ἔθνικός»-«εἰδωλολάτρης», παραθέτει το απόσπασμα της εν λόγω επιστολής (βλ. Δ. Σ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Αθήνα 1895, 408).

75. Βλ. Ιουλ. Επ. 97: *ἐκεῖνα μὲν γὰρ ἀνθοῦντά τε ἐμισεῖτο καὶ συναπέσβη τοῖς δράσασιν, οἱ δὲ σοὶ λόγοι καὶ νῦν ὑπὸ τῶν ἀληθῶς Ἑλλήνων ἀγαπῶνται, καὶ εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον, εἰ μὴ τι σφάλλωμαι κρίσεως ὀρθῆς, ἀγαπήσονται.* Ιουλ. Επ. 112: *Μὰ τοὺς θεοὺς πάντας οὐδὲν οὕτως ἂν ἴδοιμι, μᾶλλον δὲ ἀκούσαιμι ἡδέως παρὰ σοῦ πραχθέν, ὥς Ἀθανάσιον ἐξεληλαμένον τῶν τῆς Αἰγύπτου τόπων, τὸν μιαιρόν, ὃς ἐτόλμησεν Ἑλληνίδας ἐπ' ἐμοῦ γυναικας τῶν ἐπισήμων βαπτίσει.* Για την επιστολή 112, βλ. και την σχετική καταγραφή του MONTANARI, *Σύγχρονο Λεξικό*, 700.

76. Βλ. LSJ, 536, και MONTANARI, *Σύγχρονο Λεξικό*, 700. Σχετικά με την χρονολόγηση της επιστολής την 1η Αυγούστου 362, βλ. WRIGHT, *Julian*, v. III, 129 και MARCOS, "He forced with gentleness", 199.

77. Βλ. Ιουλ. Επ. 98: *Αἶ γε μὴν Βάτναι (βαρβαρικὸν ὄνομα τοῦτο) χωρίον ἐστὶν Ἑλληνικόν [...].*

78. WRIGHT, *Julian*, v. III, 204 (σημ. 1). J. BOUFFARTIGUE, *L'authenticité de la Lettre 84 de*

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιστολή 84 προς τον αρχιερέα της Γαλατίας Αρσάκιο, όπου τίθενται συνοπτικά τα ζητήματα που αναπτύσσονται διεξοδικότερα στο εκτενές απόσπασμα 89b, περί της αρχαίας, προχριστιανικής καταγωγής της φιλανθρωπίας, του κοινωνικού προσώπου της παγανιστικής θρησκείας, και του ασκητικού βίου που οφείλουν να επιδεικνύουν οι ιερείς του παγανισμού. Την εντάσσουμε στο παρόν σημείο της μελέτης μας, λόγω των δύο καινοφανών στο έργο του Ιουλιανού όρων που ενέχει. Καταγράφεται για μοναδική φορά στο ιουλιανικό corpus το λήμμα «ἑλληνισμός», με διαύγεια υποδηλώνοντας το αναστηλωμένο θρησκευτικό δόγμα του ιουλιανικού παγανισμού, και συνοδευόμενο από ψόγο προς τους ιερείς του⁷⁹: <Ὁ> Ἑλληνισμὸς οὐπω πρᾶττει κατὰ λόγον, ἡμῶν ἔνεκα τῶν μετιόντων αὐτόν

Ακόμη, επιστρατεύεται ο όρος «Ἑλληνιστής» για να υποδηλώσει τους οπαδούς της νέας θρησκείας⁸⁰: Δίδασκε δὲ καὶ συννείσφerein τοὺς Ἑλληνιστὰς εἰς τὰς τοιαύτας λειτουργίας, καὶ τὰς Ἑλληνικὰς κώμας ἀπάρχεσθαι τοῖς θεοῖς τῶν καρπῶν, καὶ τοὺς Ἑλληνικοὺς ταῖς τοιαύταις

l'empereur Julien, *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes* LXXIX (2005), 232. Η επιχειρηματολογία του Bouffartigue παραμένει πειστική: η θρησκευτική χροιά του όρου παγιώνεται από την συνέχεια του κειμένου, όπου ο Ιουλιανός αιτιολογεί τον επιθετικό προσδιορισμό αναφέροντας τις οσμές θυμιάματος και τα έτοιμα σφάγια που χαρακτηρίζουν τις Βάτνες (πρῶτον μὲν ὅτι διὰ πάσης τῆς πέριξ χώρας ἄτιμοι λιβανωτοῦ πανταχόθεν ἀνήσαν, ἱερεῖά τε ἐβλέπομεν εὐτρεπῆ πανταχοῦ).

79. Βλ. Ιουλ. Επ. 84. Επίσης, βλ. BOWERSOCK, *Julian*, 87, όπου υπονοείται η θρησκευτική σημασιολογία που προσδίδει ο Ιουλιανός στον όρο «Ἑλληνισμός», και την εκτενή ανάλυση του BOUFFARTIGUE, *L'authenticité*, 231-242. Η επιστολή αναπαράγεται ολόκληρη από τον Σωζομενό (Σωζ. *ΕΙ*. 5.16.5-15).

80. Βλ. Ιουλ. Επ. 84. Ο όρος «Ἑλληνιστής» χρησιμοποιείται συνηθέστερα στην γραμματεία της Καινής Διαθήκης για να υποδηλώσει τους ελληνοφώνους Ιουδαίους, ή ευρύτερα αυτούς που υιοθετούν ελληνικά ήθη. Ο Ιουλιανός ενδεχομένως πρωτοπορεί προσδίδοντας σε αυτόν τον όρο θρησκευτική σημασιολογία. Σχετικά, βλ. THAYER, *A Greek-English Lexicon*, 205· BYZANTIOS, *Λεξικόν*, 408· SOPHOCLES, *Greek Lexicon*, 451 και LAMPE, 451 (στα δύο τελευταία, οι υπομνηματιζόμενοι Φιλοστόργιος και Σωζομενός είναι μεταγενέστεροι του Ιουλιανού)· LSJ⁹, 536· DANKER, *The Concise Greek-English Lexicon*, 123· MONTANARI, *Σύγχρονο Λεξικό*, 700· ΧΡΗΣΤΟΥ, *Οι περιπέτειες*, 59-64. Τον Μεσαίωνα πιθανότατα να επιβίωσε η κατοπινή θρησκευτική σημασιοδότηση, όπως προκύπτει από την καταγραφή του ΚΡΙΑΡΑ, *Λεξικό*, τ. ζ', 2). Ο Σωζομενός, στην πραγματεύση της ιουλιανικής περιόδου, χρησιμοποιεί συχνά την λέξη «ἑλληνιστής» με ακραιφνώς θρησκευτικό περιεχόμενο (βλ. Σωζ. *ΕΙ*. 5.3.9, 5.7.4, κλπ.).

εὐποιαίαις προσέθιξε, διδάσκων αὐτοὺς ὡς τοῦτο πάλαι ἦν ἡμέτερον ἔργον.

Στον λόγο *Εἰς τὸν βασιλέα Ἥλιον πρὸς Σαλούστιον* ο Ἰουλιανὸς επαναφέρει ἓνα διαυγές εθνοτικό περιεχόμενο στον ὄρο «Ἕλλην», ὅταν αποκαλεῖ τους Ρωμαίους Ἕλληνες, ὄχι μόνο κατὰ το γένος, ἀλλὰ και κατὰ την θρησκευτική τους πίστη και την γειτνιάζουσα με τους τελευταίους πολιτική συγκρότηση⁸¹. Η μεταλαμπάδευση της ελληνικής κληρονομιάς επιτελεῖ ἐδῶ ἐγκωμιαστικό ρόλο και αποδίδεται στο μιθραϊκὸ λατρευτικὸ πάνθεον του Ἰουλιανού⁸²: οὗτος ἡμέρωσε μὲν διὰ τῶν Ἑλληνικῶν ἀποικιῶν τὰ πλεῖστα τῆς οἰκουμένης, παρεσκεύασε δὲ ῥᾶον ὑπακοῦσαι Ῥωμαίοις ἔχουσι καὶ αὐτοῖς οὐ γένος μόνον Ἑλληνικόν, ἀλλὰ καὶ θεσμοὺς ἱεροῦς, καὶ τὴν περὶ τοὺς θεοὺς εὐπιστίαν ἐξ ἀρχῆς εἰς τέλος Ἑλληνικὴν καταστησάμενοις τε καὶ φυλάξασι, πρὸς δὲ τούτοις καὶ τὸν περὶ τὴν πόλιν κόσμον οὐδεμιᾶς τῶν ἄριστα πολιτευσάμενων πόλεων καταστησάμενοις φανλότερον, εἰ μὴ καὶ τῶν ἄλλων ἀπασῶν, ὅσαι γε ἐν χρήσει γεγόνασι πολιτεῖαι, κρείσσονα· ἀνθ' ὧν οἶμαι καὶ αὐτὸς ἔγνω τὴν πόλιν Ἑλληνίδα γένος τε καὶ πολιτείαν.

Η ελληνική προέλευση των Ρωμαίων αναφέρεται ἀκόμη μία φορά στο ἔργο *Συμπόσιον ἡ Κρόνια* (χειμώνας 362-363)⁸³, ἓνα φανταστικὸ συμπόσιο ὑπὸ την καθοδήγηση του Κρόνου, ὅπου οἱ ἐνδοξότεροι αυτοκράτορες και βασιλεῖς ἐπιδίδονται σε ρητορικούς διαξιφισμούς προκειμένου να πρωτεύσουν ἐναντι των υπολοίπων. Τελικὰ ἐπικρατεῖ ο στωικός Μάρκος Αὐρηλῖος. Στον ἀντίλογό του πρὸς τον Καίσαρα⁸⁴, ο Μέγας Αλέξανδρος καταρρίπτει τον προειρημένο χλευασμὸ του Καίσαρα πρὸς τους Ἕλληνες, καθὼς ἐμφανίζει τον ἴδιο και τους Ρωμαίους να φέρουν καταβολές ἀπὸ τους Ἕλληνες, λόγω της ἐκτεταμένης ἀποικιστικῆς κίνησης πρὸς τα ἐδάφη της νότιας Ἰταλίας⁸⁵: Σὺ δὲ τοὺς Γερμανοὺς καὶ Γαλάτας κατεπολέμησας,

81. Συγγένεια των Ρωμαίων με τους Ἕλληνες ἀναφέρεται ἀκροθιγῶς και στο *Ιουλ. Γαλ.* 200a: καὶ γὰρ οὐκ ἰδίον ἐστὶν ἡμῶν μόνον, ἀλλ', οἶμαι, κοινὸν πρὸς Ἑλληνας, τοὺς ἡμετέρους συγγενεῖς.

82. Βλ. *Ιουλ. Λόγ.* 11.152d-153a.

83. Για την χρονολογία σύνταξης του *Συμποσίου*, βλ. BIRD, *Recent Research*, 289.

84. Πρόκειται για τον Γάιο Ιούλιο Καίσαρα, στρατηγὸ ἀλλὰ και σπουδαίὸ ρήτορα και συγγραφέα του τελευταίου προχριστιανικοῦ αἰῶνα· βλ. ἐνδεικτικὰ, C. MIEROW, *Julius Caesar as a Man of Letters*, *Classical Journal* 41(8) (1946), 353-357.

85. Βλ. LACOMBRADÉ, *L'empereur Julien*, v. 2.2 (στο ἐξῆς *Ιουλ. ΣΥ.*), 324a.

ἐπὶ τὴν πατρίδα τὴν σεαυτοῦ παρασκευαζόμενος, οὗ τί γένοιτ' ἂν χειρόν ἢ μιαιώτερον; Ἐπεὶ δὲ ὥσπερ διασύρων τῶν μυρίων ἐμνημόνευσας Γραικῶν, ὅτι μὲν καὶ ὑμεῖς ἐντεῦθεν γέγονατε καὶ τὰ πλεῖστα τῆς Ἰταλίας ὥκησαν οἱ Γραικοί, καίπερ εἰδὼς ὅμως οὐ παραδέχομαι.

Ἡ παρούσα διατύπωση, ἐνοχη ιστορικών ανακριβειών, ἐντάσσεται ἐδῶ στη συνολικὴ ρητορικὴ στρατηγικὴ καὶ επιχειρηματολογία τοῦ Ἀλεξάνδρου γιὰ νὰ υπερκεράσει τὸν Ιούλιο Καίσαρα. Μία ἀπὸ τις ιδιαιτερότητες τοῦ παραθέματος, ὅσο καὶ τοῦ ιουλιανικοῦ Συμποσίου, εἶναι ἡ ἐμφάνιση τοῦ ὅρου «Γραικός» (τέσσερις φορές σὲ ὅλο τὸ ἔργο), λήμμα ποὺ δὲν ἐντοπίζεται καμία φορά στὸ υπόλοιπο ιουλιανικὸ corpus⁸⁶.

Απὸ τὰ παραπάνω παραθέματα καθίσταται ἐνκρινές ὅτι ἀκόμη καὶ στα ἔργα τῆς ὑστερῆς περιόδου τοῦ Ιουλιανού, λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, ὅπου ἔχει πλέον οἰκοδομηθεῖ με ἐνάργεια ἡ πολεμικὴ τοῦ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ τὸ λήμμα «Ἕλλην» ἐνδύεται τὸν θρησκευτικὸ τοῦ μανδύα, ἐντοπίζουμε μὴ ἀμφισημία: οἱ μεταπτώσεις τῆς σημασιολογίας τοῦ ὅρου παραμένουν διαρκεῖς, ἀνάλογα με τοὺς στόχους καὶ τὴν ἀπεύθυνση τοῦ Ιουλιανού.

3. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο Ιουλιανὸς υἱοθέτησε τρία παράλληλα συστήματα πολεμικῆς επιχειρηματολογίας κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, τὰ ὁποῖα εἶχαν καταγράψει ἤδη μὴ πορεῖα μέχρι τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα. Ἡ ευθεία σύγκρουση τοῦ Κέλσου καὶ τοῦ Πορφυρίου ἀπὸ τὴν μίᾳ μεριά, ἡ πυθαγόρεια υποκατάσταση τοῦ Χριστοῦ ὡς ἐνσάρκωση τοῦ Θεοῦ

86. Σχετικὰ με τὸν ὅρο «Γραικός», βλ. α) τις μελέτες: ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Ρωμαϊκὴ ταυτότητα, 183-191· PAGE, *Being Byzantine*, 63-67 [= *Οἱ Ἕλληνες πρὶν τοὺς Οἰθωμανοὺς*, 81-85]· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *The terms Ῥωμαῖος, Ἕλλην, Γραικός*, 172-174· ΧΡΗΣΤΟΥ, *Οἱ περιπέτειες*, 68-70 καὶ 105-111· ΚΑΤΣΙΑΡΑΗ-HERING, Ἕλλην, Γραικός, Ρωμηός, 24-25, καὶ ἐιδικότερα γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ὅρου στὴν ἀντιπαράθεση Βυζαντίου καὶ Φράγκων, Ε. ΧΡΥΣΟΣ, *Γραικοί καὶ Ρωμαῖοι* στὴν ἀναμέτρηση Ἀνατολῆς καὶ Δύσης τὸν 9ο αἰῶνα στὸ: *Ἕλλην, Ρωμηός, Γραικός*: [ὅπως σημ. 57], 103-118, β) τις λεξικογραφικὲς καταγραφές στὰ J. A. H. TITTMANN, *Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis*, v. 1, Leipzig: Crusius 1808 (repr. Amsterdam: Hakkert, 1967), 451 (ὅπου ἀκολουθεῖ τὴν καταγραφή τῆς Σούδα). SOPHOCLES, *Greek Lexicon*, 337-338· ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό*, τ. Δ', 365· A. ADLER, *Suidae lexicon. Pars I: A-Γ*, Leipzig 2001, 541 (Γραικοί: οἱ Ἕλληνες. ἀπὸ κόμης τινός, ἢ ἀπὸ Γραικοῦ τινος. ἐκ τοῦ Γραῖξ, Γραικός).· LSJ⁹, 358.

που επιχείρησε ο Ιάμβλιχος, και τέλος, η ενσωμάτωση κοινωνικών και οργανωτικών πρακτικών της χριστιανικής εκκλησίας, βρίσκουν όλα την μεταστοιχείωση και την σύνθεσή τους στο έργο του Ιουλιανού⁸⁷. Αυτό το ιδίωμα εξασφαλίζει διακριτή θέση στον Ιουλιανό μέσα στο corpus της αντιπαράθεσης χριστιανισμού και παγανισμού.

Όπως προκύπτει από την επισκόπηση του ιουλιανικού corpus, αλλά και των σχετικών μελετών στις οποίες παραπέμπουμε, το διάστημα 360-361 της μετάβασης του Ιουλιανού από τη θέση του καίσαρα σε αυτή του αυτοκράτορα μπορεί να χαρακτηριστεί ως ορόσημο για την πνευματική χειραφέτησή του (η «ἀποστασία» του τοποθετείται μία δεκαετία νωρίτερα), τη λογοτεχνική πολεμική κατά του Χριστιανισμού, και την απόδοση των σχετικών προσωνυμίων στους Χριστιανούς («Γαλιλαῖοι», «ἄθεοι», «ἄσεβεις», κ.α.)⁸⁸. Τα προσωνύμια αυτά και η εκκωφαντική απουσία του όρου «χριστιανός», αποδίδουν αφ' ενός την σατιρική και υποτιμητική διάθεση του Ιουλιανού απέναντι στους αντιπάλους του, αφ' ετέρου ισχυροποιούν ρητορικά την εκφρασμένη πεποίθησή του ότι η νέα αυτή θρησκεία αποτελεί σχισματική διάσπαση, αίρεση, του Ιουδαϊσμού.

Στον ίδιο κόμβο χρονολογικά (360-361) εντοπίζεται η μεταστροφή του όρου «Ἕλλην» σε θρησκευτικό ταυτοτικό στοιχείο, αποδίδοντας τον παγανιστή, που σέβεται τους αρχαίους θεούς και μεριμνά για τις θυσίες και τις προσφορές. Παρατηρούμε όμως σε σχετικά χωρία πως η θρησκευτική σημασιοδότηση δεν εκτοπίζει εντελώς την επίκληση του ελληνικού εθνοτικού στοιχείου, εντοπιζόμενη συγχρονικά από τον Ιουλιανό στους, κατά τον ίδιο, απογόνους (Ρωμαίους, Αλεξανδρείς) του ελληνικού γένους και εμπλουτισμένη, εκτός από γεωγραφικά ή γλωσσικά, και με πολιτισμικά στοιχεία. Η επίκληση βέβαια των κατά τόπους σημασιοδοτήσεων είναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη με τις αφηγηματικές τεχνικές, τα μέσα πειθούς, και τα ρητορικά τεχνάσματα του Ιουλιανού (εγκώμια, παραινέσεις, ή

87. Βλ. GREENWOOD, Julian's use of Asclepius, 491. Η ενσωμάτωση πρακτικών της χριστιανικής εκκλησίας στο πολυδιασπασμένο παγανιστικό μωσαϊκό παρατηρήθηκε πρώτα από τον αυτοκράτορα Μαξιμιανό [βλ. FULKERSON, Julian the (In)consistent].

88. Βλ. την παρεμφερή διατύπωση του T. D. BARNES, βιβλιοκρισία του F. FATTI, *Giuliano a Cesare. la politica ecclesiastica del principe Apostata*, Roma 2009, στο: *Journal of Ecclesiastical History* 64(1) (2013), 134. Για την αποτύπωση αυτού του χρονικού οροσήμου στις απεικονιστικές τέχνες, βλ. A. ALFÖLDI, Some Portraits of Julianus Apostata, *AJA* 66(4) (1962), 403- BOWERSOCK, *Julian*, 60-61.

στρατηγικές περιχαράκωσης). Λόγω της προγενέστερης αυτονομίας του εθνωνύμου «Ἕλλην» από τις θρησκευτικές συνδηλώσεις του, η ρητορική χρήση του δεν περιορίζεται στα «αυτοκρατορικά» έργα του Ιουλιανού, αλλά λειτουργεί κυρίως εγκωμιαστικά και στα πρόωμα γραπτά του.

Η γενική επισκόπηση της παρουσίας και λειτουργίας του εθνωνυμικού όρου «Ἕλλην» ανοίγει διόδους προς περισσότερο αναλυτικές μελέτες, με σκοπό την χαρτογράφηση εθνοτικών και πολιτισμικών όρων και την ακόλουθη συναντίληψη των συνειδησιακών φαινομένων και μεταβολών της Ὑστερης Αρχαιότητας. Ορισμένες προτάσεις για περαιτέρω μελέτη είναι: α) η παρουσία του όρου «Γραικός» στο έργο *Συμπόσιον ἢ Κρόνια*⁸⁹, β) η επίκληση της καταγωγής του Ιουλιανού από τον ίδιο, οι αμφισημίες που αυτές οι επικλήσεις παρουσιάζουν και τα ρητορικά στρατηγήματα που εξυπηρετούν, γ) η ομόρροπη ή αντίρροπη πορεία του όρου «Ἕλλην» και των σημασιοδοτήσεών του, σε σχέση με την αντίστοιχη παρουσία και χρήση του στα έργα των συγκαιρινών συγγραφέων και λογίων του 4ου αιώνα.

Τέλος, η αντίθεση του Ιουλιανού στον χριστιανισμό δεν ήταν μόνο θρησκευτικής υφής (από πολλές μελέτες εκτίθεται η άποψη ότι δεν ήταν παρά δευτερεύουσας σημασίας το θρησκευτικό ζήτημα) αλλά πολιτικής, με την έννοια ότι έβλεπε στο χριστιανισμό μία δύναμη που υπέσκαπτε τα θεμέλια της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας⁹⁰. Συνεπώς, παραμένει επίμονα το ερώτημα αν η αντιπαράθεση με τον χριστιανισμό προβάλλει μέσα από τα κείμενά του Ιουλιανού ως δεσπόζουσας σημασίας, ή αλλιώς, ως ένα μέρος μόνο μίας ευρύτερης αντιπαράθεσης με συστήματα φιλοσοφικά που θεωρούσε υπονομευτικά της ρωμαϊκής πολιτικής συγκρότησης.

89. Για βιβλιογραφία σχετική με το λήμμα «Γραικός», βλ. παραπάνω, σημ. 86. Η ανάγκη διερεύνησης του λήμματος στο *Συμπόσιο* του Ιουλιανού ενισχύεται από το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος όρος απουσιάζει από σύγχρονους του Ιουλιανού συγγραφείς (Καππαδόκες Πατέρες, Λιβάνιος, Θεμιστίσιος), από άλλους χριστιανούς συγγραφείς ή συντάκτες εκκλησιαστικής ιστορίας (Ευσέβιος Καισαρείας, Σωκράτης Σχολαστικός, Σωζομενός, Αθανάσιος), αλλά και από στοχαστές προσκείμενους στην σκέψη του Ιουλιανού (Κέλσος, Πορφύριος, Ιάμβλιχος, Ιουλιανός ο Σύρος, Ευνάπιος).

90. DOWNEY, *The Emperor Julian*, 98 και MOMIGLIANO, *The Disadvantages of Monotheism*, 285-297.

4. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΔΗΜΜΑΤΩΝ

Στους παρατιθέμενους πίνακες συγκεντρώνονται οι εξεταζόμενοι όροι και αποτυπώνονται οι εμφανίσεις τους στα έργα του Ιουλιανού. Η καταμέτρηση των παρακάτω όρων πραγματοποιήθηκε στις εκδόσεις Les Belles Lettres.

	Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντίνον	Εὐσεβίας τῆς βασιλίδος ἐγκώμιον	Περὶ τῶν τοῦ αὐτοκράτορος πράξεων ἢ περὶ βασιλείας	Ἐπὶ τῇ ἐξόδῳ τοῦ ἀγαθωτάτου Σαλουστίου παραμυθη- τικὸς εἰς ἑαυτὸν	Ἀθηναίων τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ	Θεμισ- τίῳ φιλο- σόφῳ	Πρὸς Ἡράκλειον κυνι- κὸν
ἄθεος/ ἀθεότητα	-	-	-	-	-	-	-
βάρβαρος/ βαρβαρισμός	21	-	21	1	12	1	1
Γαλιλαῖος	-	-	-	-	-	-	1
Ἑβραῖος	-	-	-	-	-	-	-
Ἑλλάδα	-	5	2	-	3	3	-
Ἑλλήν	4	2	10	4	6	1	4
Ἑλληνισμός	-	3	1	-	-	-	-
Ἰουδαῖος	-	-	-	-	-	-	-
Ἰουδαϊκός	-	-	-	-	-	-	-
Χριστιανός	-	-	-	-	-	-	-

	Εἰς τὴν μητέρα τῶν θεῶν	Εἰς τοὺς ἀπαι- δεύτους κύνεας	Συμπόσιον ἢ Κρόνια	Εἰς τὸν βασιλέα Ἡλίον πρὸς Σαλούστιον	Ἀντιοχι- κὸς ἢ Μισο- πῶγων	Epistulae	Contra Galilaeos
ἄθεος/ ἀθεότητα	2	1	2	-	5	4	3
βάρβαρος/ βαρβαρισμός	-	1	2	-	3	4	5
Γαλιλαῖος	-	1	-	-	2	21	2
Ἑβραῖος	-	-	-	-	-	2	26
Ἑλλάδα	-	1	3	-	1	3	-
Ἑλλήν	4	6	2	3	7	10	23
Ἑλληνισμός	-	-	2	3	-	3	3
Ἰουδαῖος	-	-	-	-	-	4	23
Ἰουδαϊκός	-	-	-	-	-	-	3
Χριστιανός*	-	-	-	-	-	1	-

FUNCTIONS OF THE APPELLATIVE “GALILEAN” AND THE ETHNONYM “HELLEN”
IN THE WORKS OF EMPEROR JULIAN

After the first half of the fourth century, the Christian doctrine appeared to be the indisputable, sovereign cult, in the religious conflicts that took place in the vast acreage of Late Roman Empire. Not only it prevailed upon the various pagan cults of the empire, but it also ended up as the imperial cult. Earlier this period, the ethnonym “Hellen” adopted a novice, “religious-based” meaning, designating “pagans”, which would prevail among others in the following centuries.

Emperor Julian’s reign (361-363) comprised a brief disruption of the inevitable domination of Christianity. In the present paper, we study the functions of the appellative “Galilean” and the ethnonym “Hellen” in the Julianic corpus, in order to contribute to the apprehension of the Julianic philosophical and religious thought, as well as to illuminate undiscernible shades in the functions of the terms under study.

* Η μοναδική αναφορά του όρου «Χριστιανός» στο ιουλιανικό corpus, ανευρίσκεται στην επιστολή 114 προς τους Βοστροηγούς, όπου όμως η παράθεση του όρου εντοπίζεται στην έκκληση που αποδίδεται στον επίσκοπο της πόλης, Τίτο. Βλ. σχετικά, G. J. M. BARTELINK, *l’Empereur Julien et le vocabulaire chrétien*, *Vigiliae Christianae* 11(1) (1957), 45- SCICOLONE, *Le accezioni*, 71 (σημ. 1).

